

जीवन्मुक्ती शरणम् ।

अष्टमे वर्षे]

चैत्र-वैशाखयोः पूर्णिमा सं० १९३०, [दशमैकादश-संख्या

23

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्

तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानविषां ग्लापयन् ।

विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बशुन्मीलयन्

संजातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

सम्पादकः—

श्रीमान् अन्नदाचरणशर्मा तर्कचूडामणिः

[महामहाध्यापकः, महामहोपाध्यायः]

—०:३:०—

उद्गम-स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी ।

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५)

असमर्थेभ्यः छात्रेभ्यः १)

द्विधविद्यालयसदस्येभ्यः ३)

पुस्तकालयेभ्यश्च १)

श्रीवैष्णवसम्मेलनसंकीर्तनप्रस्तावः ।

अस्पृश्यानां देवालयप्रवेशः श्रीवैष्णवानां पाञ्चरात्रादिशास्त्रैरपि निषिध्यते । अस्मिन् विषये श्रीवैष्णवसम्मेलनस्य स्थायिसमितिरपि स्थायिसभापतेः श्रीकाञ्चीप्रतिवादिभयङ्करमठाधीश्वर-जगद्गुरु--श्रीमदनन्ताचार्यमहानुभावस्यादेशेन निम्नाङ्कितं प्रस्तावमेकमङ्गीकृतवती ।

‘सर्वसम्मत्या निश्चितम्, यदन्यजानाम् अस्पृश्यत्वं जन्मनो जायते, तस्मात् श्रीवैष्णवानां देवमन्दिरेषु प्रवेशो वैष्णवानां मान्यैः पाञ्चरात्रादिशास्त्रैर्निषिध्यते स्म । शिष्टाचारोऽपि देवमन्दिरप्रवेशमेषामस्पृश्यानां विरुद्धिः । अतो देवमन्दिरप्रवेशाधिकारो नैतेभ्यः कदाचित् कथञ्चन दातव्यः । यदि हठादेते देवालयं प्रविशेयुस्तदा प्रतिरोधोऽपि विधातव्यः । श्रीवैष्णवसम्मेलनस्य यः कश्चित् सदस्यो नैतं सिद्धान्तमङ्गीकुर्यात् स सम्मेलनस्य सदस्यो भवितुं स्थातुं वा नैव शक्नोति’ ।

अद्यावधि सुधारकनामानोऽपूर्वजीवा यत्र कुत्रापि सभायां स्वपक्षसमर्थनाय उच्चैरुद्घोषयन्ते—यत् श्रीवैष्णवसम्प्रदाये नास्ति स्पर्शास्पर्शविचारः, अन्यजानां देवालयप्रवेशनिषेधो वा, तेषां मते सर्वे वर्णा द्विजातयो विद्यन्ते । परन्तु श्रीवैष्णवसम्मेलनस्य स्थायिसमित्या प्रस्तावमुक्तमङ्गीकृत्यादूरदर्शिसुधारकाणां हस्तपादसञ्चालनमप्यवरुद्धम् । भारतं रसातलं निनीपतामेषामन्यजोद्धारव्याजेन वर्णाश्रममर्यादां समूलमुन्मूलयितुं वद्धपरिकराणां सुधारकनामधेयानां विलक्षणव्यक्तिविशेषाणां सर्वतो द्वारेऽवरुद्धेऽपि दुराग्रहः सर्वथा समेधत एवेति कलिकालमहत्त्वमवगम्यते ।

कुन्नेत्रभूषण पं० ब्रह्मजूरामशास्त्रि कविरत्न-विद्यासागरकृतसंस्कृतपुस्तकानि ।

न्यायसिद्धान्तमुक्तावली—मूलचन्द्रिकानामकपरीक्षोपयोगिटीकासहिता, मू० १॥)

साहित्यविन्दुः—साहित्यशास्त्रे प्रवेशाय प्रथमं पुस्तकम्, मू० ॥)

न्यायदर्शनम्—परीक्षोपयोगि-वृत्तिसहितम्, मू० ॥)

दुर्गाभ्युदयनाटकम्—पं० नेकीराम-पण्डितरामकृष्णभट्टकृतटीकासहितमद्भुतम्, ॥)

आसिस्थानम्—पं० जगन्नाथ-लक्ष्मीनारायण-पुस्तकवाले बड़ादरीवा, देहली ।

सूर्योदयः ।

अष्टमे वर्षे } चैत्रवैशाखयोः पूर्णिमा सं० १९६० । { दशमैकादशसंख्या

सम्पादकीया अभिप्रायाः ।

—:०००:—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य महाधिवेशनम् ।

मङ्गलमयमहेश्वरस्य परमानुकम्पया एप्रिलमासस्य १६ तिथितः १२ तिथिपर्यन्तं श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य महाधिवेशनं महता समारोहेण सानन्दं समपद्यत । तस्याद्भुतं दृश्यं जनताया दृष्टिगोचरमभूत्, तत्रापूर्वञ्च साफश्यं समजनि । किं बहुना, देवानुग्रहात्, साधुसहयोगात्, विद्युधानुयोगात्, नाना-नरेन्द्रमण्डलशुभागमात्, सर्वप्रान्तीयप्रतिनिधिसमागमात्, नागरिकजनप्रबन्धात्, स्वयंसेवकसमन्वयात्, विविधप्रसङ्गाच्च, स्वल्पेऽपि समये समारब्धेऽयं साम-यिको धार्मिको जातीयमहायज्ञोऽश्रुतपूर्वं एवाभवत् ।

x x x x x

सम्प्रति सनातनधर्मं मन्यमानामार्यजातिमभितो विविधविघ्नबाधामेघ-मण्डलं घूर्णयमानमास्ते, नानारूपराशिमवलम्बमाना अस्माकमात्मीया एव आसुरावेशात् परकीया भवन्तो निर्दयं सनातनधर्मं प्रहरन्ति, यथेच्छमात्मी-यान् सनातनधर्मावलम्बिनः कुत्सयन्ति । सर्वथा जीवोन्नतिसाधनं वर्णाश्रम-बन्धनं स्वैरं शिथिलयन्ति, देशाहिताभिमानमादधाना अपि देशं रसातलं नयन्ति । अस्माभिरेव प्रेषिता अस्मत्प्रतिनिधयोऽस्माकं दौर्भाग्याद्व्यवस्था-पिकायां परिषदि पूर्वज्ञातामस्माकं प्राणोत्सर्गैः परिरक्षितं रुधिप्रवाहैः समे-धितं भारतवर्षं सर्वस्वं सनातनधर्मसमूलमुन्मूलयितुं नियमनिर्माणाय प्राणपणैः प्रयतमाना न विलज्जन्ते । यस्य भिक्षुवेषधोरिणो दरिद्रनारायणस्य हस्ते कोटिकोटिरूप्यकाणि सनातनधर्मावलम्बिनः समर्पितवन्तः, स एव महाजु-भावः साम्प्रतं सनातनधर्ममूलमिति वर्णाश्रमधर्ममर्यादामुत्पाटयितुं लोकवञ्च-नानिमित्तं कपोलकल्पितं व्रतमनुतिष्ठासति । आसुरी सम्पत्तिरधुना प्रतिनगरं, प्रतिग्रामं, प्रतिखर्बटं प्रतिगोहञ्च प्रतिपलमावालवृद्धनरनारीवर्गमभिवृभूषति,

उच्छृङ्खलानां कतिपयानां युवकानां धर्मध्वंसकैस्तारस्वरैः सनातनधर्मिणां हृद-
यानि विदूयन्ते । एवंविधे विकराले कलिकाले किंकर्तव्यविमूढानां समवेतब-
लविधुराणां सनातनधर्मावलम्बिनां पथप्रदर्शनाय तथा रुग्णशक्तिसमुत्पादनाय,
परस्परं प्रेमबन्धनं मिथः सहयोगसम्बन्धश्च द्रढयितुं सनातनधर्मं मन्यमानाया
हिन्दुजातेरेकमात्रप्रतिनिधिरियं विराड्धर्मसभा श्रीभारतधर्ममहामण्डलं
विधुरेऽपि काले सनातनधर्मिणामभ्युदयमभिलष्य बहुव्ययसाध्यमपि महाधि-
वेशनं मङ्गलमयमेतदन्वतिष्ठत् ।

× × × × ×

गतवस्तन्तर्तौ फाल्गुनपूर्णिमायां श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य प्रतिनिधि-
मण्डलम्, यत्र अनेके नानाप्रान्तीयाः प्रतिष्ठिताः प्रतिनिधयः सम्मिलिता अभ-
वन्, विविधविरुदावलीविराजमानमानोन्नतस्य श्रीमतो महाराजाधिराजस्य
भारतधर्मप्रभाकरस्य वीरेन्द्रशिरोमणे राजर्षेरलवरेन्द्रमहोदयस्य करकमलेश्व-
भिनन्दनपत्रमर्पयितुं तस्यैव राजधानीमलवरनगरमगच्छत् । अभिनन्दनपत्रे
प्रतिनिधिमण्डलेनाभ्यर्चितम्, यदिदानीं सनातनधर्मावलम्बिनी वर्णाश्रमधर्मं
मन्यमाना आर्यजातिरियमभितो विपत्तिभिराक्रान्ता वरीरक्षि । राजाश्रयं
विना श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्यापि लोकहितकरं सार्वजनीनं कार्यकदम्बम-
र्थाभावेन नाप्रेक्ष्यं प्रभवति । भवत्पूर्वजो रघुकुलकमलदिवाकरो राजन्य
वर्गो मृत्युलोकस्य का कथा, देवलोके यावदुपेत्य धर्मरक्षायै बद्धपरिकरः
पुरुषार्थं प्रकुर्वाणो विजयं यशोराशिञ्च लेभे । तद्वंशावतंसो महाराजा-
धिराजो भवान् स्वविशालकन्धरायां श्रीमहामण्डलस्य कार्यभारमारोप्य
तत्साफल्याय तस्य प्रधाननेतृत्वं सानन्दमङ्गीकुर्वाणो वर्णाश्रमधर्ममर्यादां
नवैनेतृत्वं दैवस्थाप्यमानाद् विघ्नबाहुल्यादभिरक्षितुं प्रयतताम् । मङ्गल-
मयस्यास्य महामलस्य प्रारम्भः काश्यां भवेत् । तत्र महामण्डलस्य महा-
धिवेशने श्रीमान् सभापतिपदमलङ्करोतु च । प्रतिनिधिमण्डलस्य प्रार्थनामेना-
मङ्गीकृत्य राज्यकार्यबाहुल्यात् सौकर्याभावेऽपि सर्वतो धर्मकार्यं मुख्यं मन्य-
मानेन रघुवंशगौरवामिरामेण श्रीरामचन्द्रचरणचञ्चरीकमानसेन श्रीमता
अलवरेन्द्रनेत्रेण तस्मिन्नेव क्षणे श्रीमहामण्डलस्य दशसहस्रमुद्रापरिमितं
साहाय्यं कर्तुं सनातनधर्मरक्षायै राज्यस्य आयव्ययानुमानलेखायां प्रतिवर्ष-
मेकलक्षमुद्रामितं व्ययमङ्गीकर्तुं काश्यां श्रीमहामण्डलस्य महाधिवेशने चागन्तुं
प्रतिज्ञातम् । ततस्तत्प्रतिज्ञावचनं प्रतिपालयन् क्षात्रधर्ममनुसरन् श्रीमान् महारा-
जाधिराजः अलवरेन्द्रमहोदयः काशीमागत्य अपूर्वसमारोहे महामण्डलमहा

सूर्योदयः ।

२३३

धिवेशनमहोत्सवे सभापतिपदमशोभयत् । तदीयं सात्त्विकं वेपं विलोक्य,
मधुरं भाषणमाकर्ण्य, सनातनधर्मसाहाय्यकृते प्रतिपादितां प्रतिज्ञाञ्च पर्या-
लोच्य सर्वप्रान्तीयप्रतिनिधयो दर्शकवृन्दाश्च सानन्दा जयकारध्वनिना
व्योममण्डलं न्यनादयन् ।

x x x x x

तत्र महाधिवेशने सभापतेः स्वागतसमारोहः, नानानृपेन्द्राणां शुभागम-
नसौभाग्यम्, शोभायात्रासौन्दर्यम्, विविधप्रान्तीयप्रतिनिधिमण्डलसमाग-
मनस्वारस्यम्, सभामण्डपवैभवम्, नागरिकप्रबन्धनैपुण्यम्, विद्वज्जनसम्मान-
प्रदर्शनम् । साधूनां महात्मनाञ्च सहयोगसौलभ्यम्, स्वीकृतानेकप्रस्ता-
वमहत्त्वञ्च स्मारं स्मारमद्यत्वे केषां सनातनधर्माभिमानिनां मनोमन्दिरे प्रमो-
दातिरेको न जायते । यथाक्रमं सर्वमेतदग्रे प्रोच्यते स्वीकृताः प्रस्तावा
अस्मिन्नेवाङ्केऽन्यत्र प्रकाश्यन्ते च ।

x x x x x

अष्टम-महाधिवेशनम् ।

प्रान्तीयकार्यसम्पादनाय श्रीमहामण्डलस्य वार्षिककार्यकृते च यत्सम्मेल-
नं जायते तन्महामण्डलनियमानुसारमधिवेशनमिधीयते, एवंविधान्यधि-
वेशनानि प्रायः प्रतिवर्षं काश्यामन्यस्मिन्नगरे वा वोभवन्त्येव । किञ्च, विशेष-
बलव्यसिद्धये भारतवर्षस्य सकलप्रान्तीयप्रतिनिधीनां धर्माचार्यवर्गस्य स्वाधीन-
नरपतिवृन्दस्य च प्रतिनिधीनां सर्वश्रेणीयसनातनधर्मिप्रजानाञ्च सहयोगेन
यन्महासम्मेलनं महता समारोहेण विशेषोद्योगेन च सम्पद्यते तन्महाधिवेश-
नमुच्यते, तादृङ्महाधिवेशनं यत्र कुत्रचित् समयविशेष एव वोभूयते ।
श्रीमहामण्डलस्यैतदष्टममहाधिवेशनमभवत् ।

x x + +

महाधिवेशनमिदम्, काश्यां १९३३ ख्रिष्टाब्दे एप्रिलमासस्य १६, १७, १८
तारिकासु विविधविधानतो विपुलैर्व्यैविराडायोजनेन सुमहता समारोहेण च
प्रसिद्धहथुआनरेशराजभवनस्य विस्तृतभूमौ नैकविधशोभासाधनैर्ध्वजापता-
कातोरणादिभिर्हिरण्मयैश्चन्द्रातपैः परमरामणीयकैर्बालाङ्गारादिविभूषणै-
र्विभूषिते सुसज्जिते दशसहस्राधिकमनुष्यकजकण्ठजयद्योषनिनादितेऽनेकनरेन्द्र-
मण्डलमण्डिते विविधविबुधवर्गैर्विराजिते सहस्राधिकाधुसन्ध्यासिसमूह-

सुशोभिते प्रतिष्ठितैर्नागरिकैरनेकनरनारीवृन्दैराकलिते विशाले सभामण्डपे नरेन्द्रमण्येर्वीरेन्द्रशिरोमणे राजर्षेरलवरेन्द्रमहोदयस्य नानाविरुदावलीविराजमानस्य श्रीमतो जयसिंहनृपेन्द्रस्य सभापतित्वे सानन्दं समपद्यत ।

+

+

x

x

महाधिवेशनप्रयोजनम् ।

नाविदितं धर्मप्राणानां विचारशीलानां सज्जनानां यत् साम्प्रतं सनातन-धर्मं वर्णाश्रमाचारश्च मन्यमानामार्यजातिमभितो विपन्मेघमण्डलमावृणुते । स्वात्मानं राष्ट्रियं सुभारकं स्वयमुद्धोषयति नेतृवृन्दे यस्य यदा यच्चित्ते जायते तदैवायं सनातनधर्ममार्यजातिञ्च यथेच्छं प्रहरति । विभिन्नमुद्देश्यसमूहं लक्ष्यजा-तञ्चामिलद्वय स्थापिताः स्वदेशीया नैकसंस्था अपि धार्मिकविषयेऽनधिकार-चेष्टया हस्तक्षेपं प्रकुर्वन्ते । किं बहुना, विशुद्धराजनीतिकसंस्था राष्ट्रियम-हासभा (कांग्रेस) अपि प्रत्यक्षमद्य सनातनधर्ममुच्छेत्तुं वद्धपरिकरेयं दृश्यते । सर्वासु व्यवस्थापकसभासु धर्मविरुद्धान् प्रस्तावानुपस्थाप्य नियमरूपेण ते स्वीकृता बोधवन्ति च । सनातनधर्मावलम्बिनी जनता बहुसङ्ख्याकाऽपि विशृ-ङ्खला विद्यते, तस्मात्सा प्रहारानेतान् प्रतिकर्तुं मङ्गमा दुःसहानत्याचारानिमान् स्वैरं सहते । इदानीमस्यां विषमपरिस्थितौ गम्भीरतापूर्वकं सङ्घटितरूपेण विवेचनमावश्यकं प्रतीयते । द्वितीयतोऽस्यां वर्त्तमानपरिस्थितौ रचनात्मककार्यं विधाय स्वजातीयोन्नतिसाधनं धार्मिकशिक्षाविस्तारकार्येण वर्णाश्रमिणां कल्या-णसाधनञ्चात्यावश्यकोयमभवत्, एतत् सर्वैः स्वीकरिष्यते । एतल्लक्ष्यजातमभि-लक्ष्यैव महाधिवेशनमेतदाराभ्यते स्म ।

x

x

+

x

महाधिवेशनस्य सभापतिः ।

अस्य महाधिवेशनस्य सभापतेरासनमलङ्कृतुं हिजहाइनेस-महाराजा-धिराजः भारतधर्मप्रभाकरः श्रीमान् वीरेन्द्रशिरोमणिरलवरेन्द्रमहोदयः ससम्मानमभ्यर्थितः । स्वकीये राज्ये साम्प्रतमसौ कार्यवाहुल्येऽपि श्रीमान् स्वधर्मबुद्ध्या कर्त्तव्यनिष्ठया च काशीमागत्य महाधिवेशनस्यास्य नेतृत्वमादातुं सहर्षमङ्गीकृत-वान्, तस्मात् अप्रेलमासस्य षोडश्यां सप्तदश्यां च तिथौ सभापतेरासनमलङ्क-कृतवान् । अवकाशाभावात् १७ तिथ्यां रात्रौ अलवरेन्द्रे खराजधानीं प्रस्थिते हिजहाइनेस भारतधर्मनिधिः श्रीमान् महाराजबहादुरः सैलानानरेशः १८ तिथौ सभापतेरासनमग्रहीत् । तद्दिने तस्मिन् प्रयाते धर्मनिधिः श्रीमहाराजबहादुरो निन्दौरनरेशः सभापतेः कार्यमपूरयत् ।

सभापते: शुभागमनम् ।

पूर्वसूचनानुकल्पम् एप्रिलमासस्य षोडश्यां तारिकायां प्रातरष्टमघटा-
वादनावसरे मनोनीतसभापतेः श्रीमतो माननीयमहाराजाधिराज-अल्लवरेन्द्र-
महोदयस्य वनारसञ्ज्ञावनीसङ्केते वाष्पयानविरामस्थाने नैकपार्श्वचरानुचरैः
साकं शुभागमनमभूत् । प्रथमत एव तत् स्थानम् ध्वजापताकातोरेणादिभिः
सुसज्जितमनेकैर्मूल्यवद्भिश्चित्रविचित्रैरास्तरणशिशोपैराच्छादितं विविधचितान-
सन्तानैः समलङ्कृतञ्च समपादि । तद्दर्शनं जनानां मनोमुग्धकरमासीत् । किं
बहुना, तच्छोभावैलक्ष्यं विलोक्य कस्य मनोमन्दिरे प्रमोदातिरेको न
समजनि । तत्र निम्नाङ्कितनामधेयेमाननीयश्रीकाशीनरेश-हथुआनरेशप्रभृतिभिः
प्रमुखैर्नागरिकवृन्दैर्विविधप्रान्तेभ्यः समागतैः शताधिकैः प्रतिनिधिवर्गैः, सहस्रा-
धिकैर्दर्शकसमूहैश्च सभापतेर्महोदयस्य महता समारोहेण स्वागतमकारि ।
सनातनधर्मप्रचारकसंघस्य तथान्यान्यसंस्थायाश्च स्वयंसेवकाः पूर्वत एव
श्रेणीबद्धाः स्वागतार्थमुपस्थिता आसन् ।

+

+

X

X

तस्मिन् समये श्रीकाशिराजः साधारणवेषमाधानः श्रीमान् अलवरेन्द्रश्च राजर्षिरिव रामनामाङ्कितवसनं विभ्राण आसीत् । सात्त्विकवेषभूषाविभूषितं नरेशद्वयं दर्शं दर्शमुपस्थिता जनता सहर्षमुभयोः पुष्पाण्यवर्षयत् । काशिराजेन सभापतिमहोदयाय श्रीहथुवानरेशस्य परिचयो दत्तः । तेन च श्रीभारतधर्ममहा-मण्डलस्य प्रधानमन्त्रिणो रायवहादुर-धर्मविनोद-श्रीकुंवरकवीन्द्रनारायणसिंह-महाशयस्य परिचयः कारितः । सर्वेषां परिचये जाते पण्डितश्रीमदनमोहन-शास्त्रिणा च शुभाशीर्वादे प्रदत्ते मङ्गलमयवाद्यविजयनिर्घोषसहितं दलबलसम-न्वितं सभापतिमहोदयस्तस्मात्प्रातिष्ठत् । तस्मिन् समये जयघोषेण व्योम-मण्डलं निनादितमभवत् ।

x

X

x

+

तत्रोपस्थितमहानुभावानां कतिचिन्नामानि—

माननीय हिज़ाहानेस श्रीमान् काशीनरेशः श्रीमान् महाराजाबहादुर
हथुवानरेशः श्रीमान् राजा सर मोतिचन्दजी महोदयः, रायवहादुर श्रीमान्
जगन्नाथप्रसादजी मेहता, रायवहादुर श्रीमान् कुंवर कवीन्द्रनारायणसिंह,
रायसाहब श्रीमान् पं० माधवरामजी सण्ड महाशयः, श्रीमान् प० रमेशदत्त-
पाण्डेयः, महामहोपदेशक श्रीमान् पं० धर्मदत्तवेदशास्त्री, श्रीमान् बा०

जगन्नाथप्रसाद खत्री, श्रीअन्नपूर्णामन्दिरस्य मोहान्त श्रीमान् विश्वनाथ-
पुरीः, महाशयः श्रीमान् हीरानन्दगिरिमहाशयः, श्रीमान् वा० मङ्गलाप्रसादसिंहः,
श्रीमान् वा० वटुकप्रसादजी गुप्तः, श्रीमान् बा० किशोरीरमणजी, निरञ्जनीमठस्य
महन्त महाराजः, तथान्ये च बहवः सज्जनाश्चासन् ।

x

x

+

x

महाधिवेशनस्य अपूर्वशोभायात्रा ।

अप्रैलमासस्य १६ श्यां तिथौ मध्याह्नोत्तरं तृतीयघण्टावादिनादेव
स्थानीये दौनहालनाम्नि स्थाने वेदभगवतः शोभायात्रायाः प्रबन्ध आरब्धः ।
सहस्राधिका दर्शकाश्चतुर्थघण्टावादनं यावदुपर्युक्ते स्थाने एकत्रिता अभवन् ।
पञ्चमघटिकावादनसमये श्रीमता हथुवानरेशेन सार्द्धं श्रीमद्-अलवरेन्द्रे
समागते एव शोभायात्रा अग्रेसरत् । सर्वेषामग्रे सनातनधर्मस्य दुन्दुभि-
र्वाद्यमान आसीत्, तेनैव साकं सुसज्जिते गजराजे श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य
त्रिरंगा ध्वजा समुच्छ्रयतेस्म, ततो हस्तिचतुष्टयमासीत् । तत्रैकस्मिन् श्रीअन्नपूर्णा-
मन्दिरस्य महन्तमहाराजः, द्वितीये पूज्यश्रीशंकरस्वामी अच्युताश्रमजीमहाराजो
विराजते स्म । तृतीये सुसज्जिते हस्तिवरे विहारप्रान्तीयसनातनधर्मसम्मेल-
नस्य प्रधानमंत्री श्रीमान् हीरालालजीमहोदयः सुशोभते स्म । तदनन्तरम्,
आङ्गलवाद्यं, रिसालसैनिकाः, ब्रह्मचर्याश्रमस्य ब्रह्मचारिणः, विविधसंस्थानां
स्वयंसेवका नगरश्रीपालकाः नानावाद्यविशेषवाद्काश्च समचलन् । मङ्गल-
वाद्यानां मधुरध्वनिमिर्ब्रह्मचारिणां स्तोत्रपाठैः स्वयंसेवकानां धर्मगानैः
सनातनधर्मस्य श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य अलवरेन्द्रमहोदयस्य च जयघोषे-
श्चाकाशमण्डलं निनादितमभूत् । तत्पश्चात् श्रीमान् अलवरेन्द्रः, अष्टोटकवाहिते
हिरण्यये रमणीये स्यन्दने, श्रीमान् हथुवानरेशश्च अश्वचतुष्टयचालिते रौप्यमये
रथे विराजमानोऽग्रेसरत् । अगणितजनसङ्कुला शोभायात्रा दौनहालतो
निःसृत्य नीचीबाग, चौक, वांसका फाटक-प्रभृतिस्थानेभ्यः प्रतिष्ठमाना
यदा सनातनधर्मविद्यालयसमीपमागता तदा विद्यालयस्य प्रधानसञ्चालकः
श्रीमान् पण्डित-मदनमोहनशास्त्रिमहाशयः श्रीवेदभगवतः पुष्पादिभिः
सपर्यां सम्पादयन् श्रीमन्तम् अलवरेन्द्रचतुपेद्रं पुष्पमालां समर्प्य शुभाशीर्वा-
चाभिः सत्कृतवान् । श्रीमदलवरेन्द्रमहोदयस्य स्वागतार्थं विद्यालयद्वारा राज-
पथे पुष्पपल्लवादिभिरलंकृतमेकं परमं रमणीयं सिंहद्वारमपि निर्मितमासीत् ।
उभयपार्श्वे मार्गस्य भवनानां वातायनेषु कपोतपालिकासु प्रासादेषु च
आवालवृद्धानां असंख्यनरनारीणां समवायो दृष्टिगोचरोऽभूत् । मध्ये मध्ये

यतस्ततो जनता श्रीवेदभगवति श्रीमन्नरेशे च जयनादेन सह पुष्पाण्यवर्षयत् ।
गोदौलिया, वेनियावाग आदि स्थानानि सनाथयन्ती शोभायात्रा सायंकाले
सभामण्डपमध्यगच्छत् ।

× × × × ×

महाधिवेशन-कार्यारम्भः ।

प्रथमदिने सायंकाले श्रीमदलवरेन्द्रे, श्रीहथुवानरेशे, पूज्यसाधुवृन्दे,
वन्दनीयविद्वन्मण्डले, माननीयप्रतिष्ठितनागरिकवर्गे, समागतसर्वप्रान्तीय-
प्रतिनिधिपुञ्जे, अपारदर्शकजनसमूहे च यथास्थानं विराजमाने श्रीमान्
पण्डितमदनमोहनशास्त्री वैदिकैः पौराणिकैश्च मन्त्रैर्मङ्गलाचरणं कृतवान् ।
ततः स्थानीयमाननीयरायबहादुर-श्रीपण्डितजगन्नाथप्रसादमेढतामहोदयस्य
चिरञ्जीविनौ द्वौ कुमारौ चिरञ्जीविनी कुमारी च कलकण्ठं मधुरस्वरं
लयतालसमन्वितं स्वागतसंगीतमगासिपुः । सङ्गीतमाकर्ष्य जनता निस्तब्ध्वा
मन्त्रमुग्धेवाभूत् । अनन्तरं स्वागताध्यक्षेण श्रीमता महाराजबहादुरहथुवा-
नरेशेन स्वीयं स्वागतभाषणमपाठि, यत्सारांशोऽन्यत्र प्रकाशितो वर्तते ।
श्रीमान् रायबहादुरविक्रमाजितसिंहमहोदयः श्रीमहामण्डलस्य पुरुषार्थ
महाधिवेशनस्य प्रयोजनञ्च संक्षेपतो दर्शयन् श्रीमन्तं महाराजाधिराजम्
अलवरेन्द्रमहोदयमभ्यनन्दयत् । अथ प्रस्तावद्वयमङ्गीकृतमभूत् । तदनन्तरं
श्रीमदलवरेन्द्रमहोदयानां करकमलेषु स्थानीयतीर्थेशसभाया सनातनधर्म-
प्रचारकसङ्घस्याभिनन्दनपत्रे समर्पिते । ततः सभाकार्यमद्य स्थगितमभवत् ।

+ × × × ×

अभिनन्दनपत्राणि ।

अप्रेलमासस्य १७ तिथ्यां सोमवासरे प्रातःकाले श्रीमहामण्डलभवने वारा-
णसेयविद्वत्प्रतिनिधिभूतैः पण्डितप्रकाण्डैर्निम्नाङ्कितनामधेयैर्वृद्धैर्युवकैश्च विबुधैः
शुभाशीःप्रशस्तिरूपं संस्कृतवाङ्मयमेकमभिनन्दनपत्रं श्रीमदलवरेन्द्रमहोद-
याय सादरमर्पितम् । तत्प्रतिवचः प्रयच्छता नृपेन्द्रेण श्रीमता अलवरेन्द्र-
महोदयेन प्रेमपूर्णैर्नम्रैर्वचोभिः काश्यां स्वागमनकारणं प्रतिपादयता पण्डितानां
शुभाशीर्गृहीता । तत्र सन्मिलितानां कियतामेव सुधियां नामधेयानि यथा—म०
म० फणिभूषणतर्कवागीशः, म० म० अन्नदाचरणतर्कचूडामणिः, प० श्रीभगवान्-
दत्त अग्निहोत्री, पण्डितश्रीहरनारायणत्रिपाठी, पं० श्रीसभापति उपाध्यायः,
पण्डितश्रीपूर्णचन्द्राचार्यः, पण्डितश्रीदेवकीनन्दनशास्त्री, पण्डितश्रीताराचरण-

भट्टाचार्यः, पण्डितश्रीशशिभूषणस्मृतितीर्थः, पण्डितश्रीगङ्गाविष्णुशास्त्री, पण्डितश्रीविजयानन्दत्रिपाठी, पण्डितश्रीभवधेशप्रसाद शास्त्री, पण्डित श्रीमधुसूदनतर्कतीर्थः । एषां विदुषां शुभाशीर्वादानादाय श्रीमान् अलवरेन्द्रमहोदय आर्यमहिलामहापरिपद्भवने गतवान् । तत्राखिलभारतवर्षीयार्यमहिलाहितकारिणीमहापरिषदा प्रदत्तमभिनन्दनपत्रं सहर्षमादत्तवान्, सायंकालीनविराड्-सभायाञ्च निम्नलिखिताभिः संस्थाभिः प्रदत्तान्यभिनन्दनानि सानन्दमङ्गीकृतवाञ्छ ।

१—मठाधीशसम्मेलनम्, २—आयुर्वेदसम्मिलनी, ३—वि० प्रा० सनातनधर्ममहापरिषद्, ४—अ० भा० संस्कारसमितिः ।

महाधिवेशने स्वीकृता महत्त्वपूर्णः प्रस्तावाः ।

(१) अखिलभारतवर्षीयसनातनधर्मिजनतायाः प्रतिनिधिभूतायाः विराड्धर्म-सभायाः श्रीभारतधर्ममहामण्डलाभिधायया एतन्महाधिवेशनं कराले कलिकाले केवलया सङ्घशक्त्यैव धार्मिकी सामाजिकी चोन्नतिर्भवितुमर्हतीति सिद्धान्तं हृदयङ्गमं प्रकुर्वाणा सर्वान् धार्मिकसम्प्रदायान्, निखिलानि धार्मिकपंथमत-मतान्तराणि, समस्ताः सनातनधर्मसंस्थाश्च साग्रहमनुरुणद्धि यत्, सम्प्रति धर्मसङ्कटसमये सनातनधर्मस्य तद्धर्मिणां प्राचीनमर्यादाऽस्तित्वयोश्च रक्षायै सर्वेषामेषां सम्प्रदायानां धर्मसंस्थानाञ्चैतत् कर्तव्यमास्ते यदेते स्वनीतिसौकर्यानुसारतः स्वातन्त्र्येण स्वकार्याणि सम्पादयन्तोऽपि सनातनधर्मे कथमपि विपत्तौ समुपस्थितायामेकचित्ता एकभाषाः सन्नो विपत्तिं निवारयितुं ते सर्वे श्रीभारतधर्ममहामण्डलेन साकं देशकालप्रयोजनानुसारं समवेतशक्तिं प्रयुञ्जीरन्, यतो वर्तमानधर्मसङ्कटसमये सनातनधर्मो रक्षितो भवेत् ।

(२) एतन्महाधिवेशनं परमादरणीयाय सभ्राट्प्रतिनिधये वायसराय-महोदयाय श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य प्रतिनिधिभिः सह सप्रेमसहानुभूति-प्रकाशनार्थं हार्दिकधन्यवादान् प्रयच्छति ।

(३) श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य यः प्रतिनिधिसमुदायः १९३३ ख्रिष्टाब्दे फरवरीमासस्य सप्तविंशतितारिकायां वायसरायमहोदयस्य समीपं गतवान् तदुत्तरे यत् तेनाभिहितम् “शिक्षाक्रमे यदि धर्मशिक्षायाः स्थानं न दास्यते तदाऽ-स्माभिः स्वकार्यसौकर्यसाधकमेकं महत् साधनमपनोदयिष्यते” तदिमां विचार-

शैलीमनुसृत्य सर्वप्रान्तीयशिक्षामन्त्रिणां विद्याविभागाधिकारिणाञ्च सविधे सादरमेतन्महाधिवेशनमनुरोधमाकलयति यत्तैरेतादृगुपायो विधेयो येनातीव शीघ्रं शिक्षाक्रमे धर्मशिक्षा स्थानं लभेत ।

(४) अनेन महाधिवेशनेन युक्तप्रान्तीयशिक्षामन्त्रिमहाशयनिकटे सादरमनुरोधो विधीयते यत्, श्रीभारतधर्ममहामण्डलेन स्वप्रेषितप्रतिनिधि-द्वारा यादृक् प्रस्तावो भारतीयसम्राट्प्रतिनिधिं (वायसरायमहोदयं) प्रति विहितः, तदनुसारं शिक्षामन्त्रिमहोदयः स्थानीय-राजकीयसंस्कृतमहा-विद्यालये (गवर्नमेण्टसंस्कृतकालेजे) धर्मशिक्षाया धर्मव्याख्यानस्य च योग्यता-सम्पादनाय आगामिजुलाईमासात् स्वतन्त्रकक्षामुद्घाटयितुमादिश्य श्रीमहा-मण्डलमनुगृह्णातु ।

(५) एतन्महाधिवेशनं सर्वान् सनातनधर्मावलम्बिन आचार्यान् नृपान् प्रजावृन्दमपि चेतयति यत् तैः सारडानियमनिभान् सनातनधर्ममौलिकसिद्धान्तघातकान् सनातनधर्मायशास्त्रोक्तसंस्कारसंहारकान् त्रिलोकपावनपातिव्रत्य-धर्ममूलोच्छेदकान् नियमान् समूलमुन्मूलयितुं सर्वथा प्रयतितव्यम्, यावच्चैव-विधा धर्मध्वंसका नियमानैवापनोद्येरन् तोयत् सर्वैः प्रयत्नशीलैर्भवितव्यम् ।

(६) एतन्महाधिवेशनं विविनक्ति य इदानीं व्यवस्थापिकायां सभायां विवाहविच्छेदार्थकनियमप्रस्तावः प्रस्तूयमानो विद्यते, अयं किल सर्वथा निन्दनीयो धर्मदूषकः सनातनधर्मसर्वस्वपातिव्रत्यधर्मसमूलोन्मूलकः शास्त्र-गर्हितो विद्यते । जन्मान्तरपरलोकवादयोर्विश्वसतामस्माकं सनातनधर्मावलम्बिनां विवाहवन्धनं न केवलमेकजन्मकृते जायते, अपि तु तज्जन्मजन्मान्तरं सम्बध्नाति । नियमं निर्माय तद्वन्धनापनोदनं न भवितुमर्हति । विवाह आर्यजातेरेकः सर्वप्रधानः पवित्रतमः संस्कारो विद्यते । विवाहविच्छेदनियमे स्वीकृते वर्णाश्रमधर्मकल्पद्रुमे महान् वज्रप्रहारो भविष्यति । यतः सनातनधर्मं मन्यमानाया जातेर्विनाशभयमुत्पद्यते । अतो महाधिवेशनमेतत् समस्तवर्णाश्रमिजनतामनुरोधयति, यदसौ प्राणपणतोऽस्य तादृग्धोरविरोधमाचरेत्, येनैतादृग्घृणितनियमो नाङ्गीकृतो भवेत् । अपि चैतत् साम्राज्याधिकारिसमीपे प्रार्थयते यदसौ कस्यापि धर्मे हस्तक्षेपं न करिष्यामीति स्वीयां नीतिं निश्चल-भावेन परिपाल्य निमयोऽयं यथा सभायां व्यवस्थापिकायामुपस्थितो न भवेत् तथा प्रयतेत ।

(७) एतन्महाधिवेशनम्, अखिलभारतीयभीलकोलादयस्तथाऽन्या-न्यान्त्यजजातयो याः खलु सनातनधर्मिणामङ्गरूपाः सन्ति, तदीयां सामाजिकीं

नैतिकी धार्मिकीमुन्नतिं तासां श्रद्धाञ्च द्रढयितुं स्वतन्त्रैकप्रचारकमण्डलस्था-
पनाया आवश्यकतामनुभवति, निश्चिनोति च यदेतादृक्प्रचारकमण्डलकार्य-
प्रारम्भो भवेत् । धनबलं जनबलञ्च संग्रहीतुं श्रीभारतधर्ममहामण्डलप्रतिनिधि-
धर्मालङ्कारः श्रीमान् राजा गिरिवरनारायणप्रसादसिंहो रंकानरेशमहोदयो
यदुत्साहं प्रदर्शितवान्, तदर्थं तस्मै महाधिवेशनं विशेषतो धन्यवादान्
प्रयच्छति ।

(८) अस्य महाधिवेशनस्य दृष्टिकोणे अत्रत्यानां तीर्थघट्टमठमन्दिर-
देवस्थानानां धर्मस्थानानाञ्च महती दुर्दशा बोधवती । अतोऽस्य महाधिवे-
शनस्य सर्वसाधारणसविधे प्रार्थना वर्तते, यत्ते स्वस्वग्रामनगरस्थानां तथा-
विधस्थानानां सूचीनिर्माणं यत्र तत्र देवस्थानसुधारिणीं संस्थाञ्च संस्थाप्य
तेषां सुधारकार्याणि जीर्णोद्धारकार्याणि चाग्रेसराणि कुर्वन्तु, सहैव
धार्मिकान् स्त्रीपुरुषान् अनुरोधयति च यत्ते प्रतिदिनं नियमितमुपासनाया
देवदर्शनस्य चाभिरुचिं विवद्ध्यं यस्य मन्दिरस्य यादृशी प्राचीना दर्शनपूजन-
योर्मर्यादा जागर्ति तद्गच्छे प्रयत्नवन्तो भवन्तु ।

(९) एतन्महाधिवेशनमेतदर्थं सातिशयं खेदं प्रकाशयति यत् भारतीय-
व्यवस्थापकसभायां देवमन्दिरप्रवेशनियमापनोदकः प्रस्तावः प्रस्तूयमान
आस्ते, यमादातुं सम्राट्प्रतिनिधि-(बड़ेलाट) महोदयेनाऽपि स्वीयानुमतिः
प्रदत्ता । किञ्च, तत्कृते सनातनधर्मिणो राजन्यान् प्रजावर्गान् नरनारीमात्रञ्च
सावधानयति यदयं प्रस्तावश्चेन्नियमरूपेणाङ्गीकृतो भवेत्तर्हि न केवलमस्मात्
सनातनधर्मिणां संस्कारे वैबल्यमाचारे वा बाधोपस्थास्यति, प्रत्युत सनातनधर्म-
लम्बिनां देवजगद्विश्वासद्रष्टृभिना सम्राट्साम्राज्यप्रजादिवर्गेष्वपि देवकोपो
भविष्यतीति संभावयति, सनातनधर्मस्थोपासनामार्गोऽपि बहुविप्लवः सम्प-
त्स्यत इत्यपि विश्वसिति । तस्मात् सर्वेषां यथोचितमेतत् कर्त्तव्यमास्ते यत्
सर्वैः सर्वथा धर्मध्वंसकोऽयं नियमनिर्माणप्रस्तावोऽवरुध्येत, येषां देवमन्दिराणां
तीर्थस्थानानां वा यादृशी स्पर्शास्पर्शविवेकशालिनी मर्यादा चिरात् प्रचलति
तद्गङ्गो न भवितुमर्हेत्, तथा महाधिवेशनमेतदुचितं मन्यते यत् श्रीभारतधर्म-
महामण्डलस्य मन्त्रिसभा सर्वप्रान्तेष्वान्दोलनप्रावल्याय समितिमेकां संघटयेत्,
या किल प्रतिप्रान्तं सनातनधर्मिणां सत्यां सम्मतिं गृहणीयात्, एतद्विहितकर-
कार्याविरोधाय च स्वस्वप्रान्तीयप्रधानशासक—(लाटसाहब) महोदयानां
समक्षे स्वविचारं प्रकाशय अस्मिन् शुभकार्ये तत्साहाय्यमाददातु ।

(१०) महाधिवेशनस्यास्य सम्मतौ वर्णाश्रमसंघो यो महामण्डलस्यैक

विभागो वर्तते, सनातनधर्मिणां सङ्घटनं चिकीर्षति । परन्तु संघपाश्वे न कोपो विद्यते न वा सामान्यव्ययार्थमपि कश्चिदर्थप्रबन्ध आस्ते । तस्मादधिवेशनमेतद् वर्णाश्रमाभिमानिनरनारीमात्रमाह्वयते यत्ते एककालिकमाणकचतुष्टयं दत्त्वाऽऽरय संघस्य सदस्या भवन्तु, स्वजातीयसङ्घशक्तिश्च पुष्पन्तु ।

(११) श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य महता उद्योगेन योऽखिलभारतवर्षीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः स्थापितोऽभूत्, तस्याऽऽवश्यकोयव्ययनिमित्तं श्रीमहामण्डलस्य धर्मप्रचारकार्यकृते च धनस्य नितान्तमभावो वरीवर्त्ति । तन्महाधिवेशनमेतत् सनातनधर्मिसज्जनान् प्रत्यनुरोधयति यत्ते प्रतिग्रहं रुप्यकमेकं वार्षिकं दत्त्वा कार्येऽस्मिन् हस्तावलम्बं ददतु । येनास्य कोपे परिपुष्यमाणे कार्यमस्याग्रे सरेत् ।

(१२) महान् खेदोऽस्य महाधिवेशनस्य यदखिलभारतीय-राजनीतिक-महासभा (कांग्रेस) स्वीया नीतिमुत्सृज्य कतिपयवर्षतः सनातनधर्मसिद्धान्तसमूहे प्रबलं हस्तक्षेपं विदधाति । तस्मादेतन्महाधिवेशनं राजनीतिकमहासभां (कांग्रेस) सावधानां विधत्ते यदियमेतादृशीमनधिकारचेष्टां माकार्षीत् यतोऽनयां भारतवर्षस्य महती हानिः, राजनीतिकमहासभायाः सङ्घशक्तेश्च विनाशो निष्पद्येत तस्मान्महासभा तादृगनधिकारचेष्टातो विरमतु ।

(१३) साम्प्रतमेकतो राजनीतिकक्रान्तिप्रभावो वर्णाश्रमधर्मावलम्बि-प्रजावर्गस्य सामाजिकीं धार्मिकीञ्च व्यवस्थामावृणोति, द्वितीयतो या पद्धति-भारतीयभाविशासननिमित्तं निरधारि तत्र खिप्रियधर्मातिरिक्तानां नान्येषां केषाञ्चिदपि धर्माणां संरक्षणविधेर्व्यवस्था विहिता । किञ्च, यद् ब्रिटिश-साम्राज्याधिकारिभिः श्वेतपत्रं प्रकाशितम्, ततः सनातनधर्मा प्रजावर्गो यस्य सङ्ख्या भारते सर्वतोऽधिकायते, यश्च केवलं धर्ममेवैकं सर्वविषयेभ्यो मुख्यं मन्यते, नायमपि धर्मसंरक्षणगोचरात् श्वेतपत्रसिद्धान्तात् सन्तोषमाप्तवान् । स्वर्गीया साम्राज्ञी विक्टोरिया भारतराज्यशासनं इष्टइण्डियासमितेरात्मसा-द्विधातुकामा भारतीयप्रजानां कस्यापि धर्मे हस्तक्षेपमकत्तुं दृढं प्रतिज्ञाय घोषणामकरोत् । या च घोषणा तत्पुत्रपौत्राभ्यां राजसिंहासनारोहणावसरे पुनः पुनरुद्धोषिता, अनेके भारतसम्राट्प्रतिनिधयश्च यां यथासमयमनुमोदितवन्तः । एवंविधे राजनीतिकविधानविपर्ययावसरे तस्या घोषणायाः कोऽपि विचारः श्वेतपत्रिकायां न कृत इति दर्शं दर्शं धर्मभूमेर्भारतस्य सर्वे सनातनधर्मावलम्बिनो जना मर्मान्तपीडामनुभवन्तो नितान्तं भीतिमासादितवन्तः । यदा राज्यशासनशृङ्खलायां प्रजाभ्यो नैवाधिकारो दत्त आसीत्, तदा राजानं

देवांशं मन्यमानाः सनातनधर्मिप्रजाः सम्राट्घोषणायां सर्वथा विश्वस्य निश्चिन्ता आसन् । किन्तु यदा वृट्टिशसाम्राज्याधिकारिभिर्भारतीयप्रजाभ्यो राज्यशासने विशेषाधिकारं दातुमुद्घोष्यते, तदैतादृशि सन्धिकाले धर्मप्राणसनातनधर्मिप्रजाभ्यो नवीनयोजनायां धर्मसंरक्षणाधिकारो नूनं प्रदेयः स्यात् । द्वितीयतः साम्राट्महोदयेनाऽपि विशेषतोऽस्मिन् विषयेऽवश्यं घोषणा कर्त्तव्या । एतौ द्वौ विशेषसंरक्षणनियमौ विना सनातनधर्मा प्रजावर्गौ न निश्चिन्तो भवेत्, न वा सन्तोषमाप्नुयात् । विशेषतो यावन्तं कालमारभ्य प्रजाभिः किञ्चिद्राज्यकार्यमधिक्रियते, ततः सनातनधर्ममूलोच्छेदका नैके नियमा व्यवस्थापकसभायां स्वीकृतास्तस्मात् सनातनधर्मा प्रजावर्गः सातिशयं शङ्कते स्म । तस्मादेतादृशराजनीतिकपरिवर्त्तनसन्धिसमये महाधिवेशनमेतद् भारतराज्यवृट्टिशसाम्राज्ययोः अधिकारिवर्गं प्रति निम्नलिखितां प्रार्थनां विधत्तेः—

(क) अस्यां गुह्यतरसन्धिवेलायां भारतसम्राट् स्वघोषणाविशेषेण भारतीयप्रजावर्गस्य सकलधर्मावलम्बिप्रजावृन्दस्य च चिन्तामपनोदयतु, यद् भाविराज्यशासनाधिकारो न कस्यापि धर्मावलम्बिनः प्रजासमूहस्य धर्मे स्वयं हस्तक्षेपमाचरिष्यति नान्यस्मै वा कस्मैचिद् तदधिकारं दास्यति ।

(ख) यदि कश्चिन्नियमः कुत्रचित् प्रान्तीयव्यस्थापिकायां भारतीयव्यवस्थापिकायां वा परिषदि स्वीकृतः स्वीकृतिप्राप्तो वा भवेद् येन कस्यापि धर्मावलम्बिनः प्रजासमूहस्य धर्मे हानिर्धर्मोच्छेदो वा स्यात्तदा श्रीमान् भारतीयसम्राट्प्रतिनिधिः प्रान्तीयप्रभुर्वा दास्यमानैर्नव्याधिकारैस्तमुच्छिन्नादवकन्ध्याद्वा ।

(ग) यदि भारतस्योभयविधमन्त्रणासभायां प्रान्तीयतत्परिषदि वा निर्मास्यमाननियमप्रस्तावसङ्गे कस्यापि धर्मसमूहस्य प्रतिनिधिः प्रतिष्ठिता सर्वमान्या संस्था तस्याचार्यो वा प्रस्तोष्यमाणनियमस्य प्रतिवादं विदध्यात्तदा तादृङ्गनियमनिर्माणप्रस्तावो न कस्यामपि मन्त्रणासभायां प्रवेशं प्राप्नुयात् ।

(घ) भारतस्य प्रान्तस्य वा सर्वविधमन्त्रणासभासु तथाविधास्वन्त्यास्तु वा निर्मास्यमानसंसत्सु धर्मं मुख्यं मन्यमानात् सनातनधर्मिप्रजावर्गादुपयुक्तसङ्ख्यकप्रतिनिधीनादातुं नियमो निर्मायेत, तथाविधप्रतिनिधिनिर्वाचनाधिकारश्च तादृङ्गधर्मसमूहस्य सर्वमान्यसंस्थायै प्रदीयेत ।

(१४) एतद् महाधिवेशनं समुचितं मन्यते यदुक्तसिद्धान्तानुकूलमेकं विततमावेदनपत्रं श्रीमद्भारतसम्राट्प्रतिनिधिद्वारा वृट्टिशसर्वस्वकारसविधे प्रेष्येत, श्रीमन्तं प्रत्यनुरोधोऽपि विधीयेत, यन् श्रीमान् श्रीभारतधर्ममहामण्डल-

स्याभिनन्दनोत्तरेऽभिवचनं प्रदत्तवान्, तदनुसारतस्तत् कृपापूर्वकं साफल्यानुरोधसहितं वृद्धिसाम्राज्याधिकास्मिन्निपे प्रेषयतु, एतेन च साकमुपशुक्तमन्तव्यानां प्रतिलिपिमपि प्रहिणोतु ।

(१५) एतन्महाधिवेशनं श्रीमन्तं महाराजाधिराजं दरभङ्गानरेशं यः श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य प्रधानसभापतिर्विद्यते, यश्च विलायतदेशे भारतसम्राट्-प्रतिनिधिना सम्प्रति पार्लियामेण्टरी-संयुक्तसमितौ प्रेष्यते, तं सविनयं प्रार्थयते यदेव महानुभावोऽस्य महाधिवेशनस्य मन्तव्यानुकूलमुद्योगं कुर्यात्, स्वीयां पूर्णशक्तिं संयोज्य च साफल्यं प्राप्तुं प्रयतेत ।

(१६) महाधिवेशनेनानेन यः पार्लियामेण्टरी-संयुक्तसमितौ सादर्यं प्रदातुं विलायतप्रदेशं प्रयाति, यश्च श्रीमहामण्डलस्य प्रधानपदधारी वर्त्तते, स धर्मालङ्कारः श्रीमान् राजा कृष्णम्माचार्यबहादुरमहोदयः सादरमनुरोधयते, तथा जनेवावास्तव्य-डाक्टर श्यामशंकर शर्मा एम्० एम्० महादयसदृशः सभ्यो यो विलायते स्वयं समुपस्थितो वर्त्तते, सविनयं प्रार्थयते यत्तौ महानुभावौ वर्णाश्रमधर्मिप्रजानां धर्मसिद्धान्तं सम्यक् प्रणिधायास्मिन् सन्धिसमये सफलता-प्राप्तयेऽस्माकमेतत्सिद्धान्तानुसारं प्रयत्नं कुर्याताम् ।

(१७) एतन्महाधिवेशनमतिनम्रतापूर्वकं भारतीयं प्रान्तीयं च प्रधानाधिकारिवर्गं देशीयराजन्यवृन्दञ्च सावधानयति यद् भारतवर्षदेशोऽयं धर्मभूमिः । अत्र सामान्यतो भारतीयाः प्रजा विशेषतः सनातनधर्मिप्रजाः सर्वविषयेभ्यो धर्ममधिकतमं मुख्यं मन्यन्ते । द्वितीयतस्ताः सनातनधर्मसिद्धान्तानुसारं राजानं धर्मराजं देवपदधारिणं प्रतिनिधिरूपं प्रजानां धर्मरक्षायै प्रतिभाव्यवन्तश्चाङ्गीकुर्वन्ति । तस्माद् भारतीयं प्रान्तीयञ्च प्रधानं साम्राज्याधिकास्मिन् देशीयराजन्यसमूहञ्च सविनयमनुनयति यत्ते न प्रजाधर्मेषु तदीयधर्मसंस्कारेषु च स्वयं हस्तक्षेपं कुर्युः कारयेयुर्वा । सनातनिनामेष स्थिरसिद्धान्तो यद्धर्मं हस्तक्षेपविधित्सया न केवलं राक्षाममङ्गलं भवति, किन्तु प्रजानां राजभक्तिमन्दिरस्य मूलाधारोऽपि चक्रपते ।

(१८) एतन्महाधिवेशनं सम्मनुते याः शिक्षासमितयो नियमोद्देश्यविशेषानुसारं स्थाप्यन्ते स्म, तास्वन्यजातीयाः साम्प्रदायिका वा छात्रा न नियुक्ता भवेयुश्चेत्तदा ताभ्यो दीयमाना राजकीया सहायता नावरुध्येत ।

(१९) एतन्महाधिवेशनसम्मते यत्प्राचीनसनातनधर्ममर्यादाविरक्षणमुद्दिश्य वाराणसेय-राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयः समस्थापि । यथा खलु तात्कालीनो रेसिडेण्ट जौनाथन डंकन साहय महोदयः स्थापनाया उद्देश्यविषये प्रोक्तवान्

यन्मनुसंहितायाः शिक्षाध्याये वर्णितो धर्मशिक्षासमन्वय एवैतत्संस्कृतकालेज-
स्थापनाया दृढतमं लक्ष्यमास्ते । तस्मादेतदुद्देशयानुकूलमेवास्य संस्कृतमहा-
विद्यालयस्य शिक्षाकार्यसञ्चालनमुचितं प्रतीयते । न कदाचित् तदन्यविधनी-
तेरवलम्बनं कार्यम् । इत्थं हि सरस्वतीभवनं यच्च संस्कृतमहाविद्यालयस्यैवा-
ङ्गमस्ति तस्यापि संरक्षणसञ्चालने तादृशीमेव धर्मनीतिमवलम्ब्य करणीये ।
यतो धर्मशिक्षाप्रमाणः सनातनधर्मस्य एतद्वारा धर्मविज्ञानमाप्नुयुः । इत्थं
धर्मशास्त्रविषयमनुभवतां विद्वत्पुरुषाणामाज्ञा च सर्वमान्या स्यात् । एतन्महा-
धिवेशनमशाङ्कते यदेवविधोक्तसावधानतावलम्बनं विना संस्कृतमहाविद्यालये
सरस्वतीभवने च धर्मसङ्कटोपस्थितिः सम्भाव्यते । अतो महाधिवेशनमेतद्
राज्यसर्वाधिकारिणमस्य संस्थाद्वयस्य पवित्रतां धार्मिकमर्यादाश्च रक्षितुं
सानुरोधं प्रार्थयते ।

(२०) यतो वृट्टिशसाम्राज्याधिकारिभिरयं संस्कृतमहाविद्यालयो
वनारसराज्यस्यार्थिकसाहाय्येन स्थापितः, एतद्राज्यनृणाणामिच्छुयैव चास्य
संरक्षणमभूत् । तस्मादेतन्महाधिवेशनं वृट्टिशसर्वस्वकारं विषयमेतं विबोधयितुं
समुचितं मन्यते यदस्य संस्कृतमहाविद्यालयस्य तत्सावधाने सञ्चालनकार्ये च
परमादरणीयकाशिराजाय समधिकमधिकारो देयः स्यात् । द्वितीयतो महाधि-
वेशनमेतत् श्रीमन्तं हिज्रहाइनेस-महाराजबहादुर-काशीनरेशं ससम्मानमनुरो-
धयति यत् संस्कृतमहाविद्यालयस्य सञ्चालने धार्मिकनीत्या शिक्षाप्रदानकार्ये
च भवताऽधिकमनुशासनमनुयोजयितुमनुग्रहो विधेयः । यस्मादेतन्महदुद्देशं
पूरयितुमस्य संस्कृतमहाविद्यालयस्य स्थापना समजनि ।

(२१) एतन्महाधिवेशनं भारतशासकमनुरोधयति, यद्विद्यागौरवा-
न्मतप्रदानस्य नव्यशासनव्यवस्थायां योऽधिकारः प्रदास्यते, स तेषामपि
प्राप्तव्यो भवेत् ये किल संस्कृतभाषाया मध्यमां परीक्षां हिन्दीभाषाया विशार-
दपरीक्षामेवंविधामन्यां वा कस्याश्चिद् देशीयभाषायाः परीक्षामुत्तीर्णवन्तः,
यथा मैट्रिकपरीक्षोत्तीर्णव्यक्तिभिरधिकारोऽयमुपलब्ध आस्ते ।

(२२) महाधिवेशनमेतत् मद्रासशासनकारस्य तामाज्ञां धारं निषेधयति,
या तेन तत्प्रान्तीयान्गलविद्यालयमहाविद्यालयेभ्यः प्रदत्ता । तथा हि यत्राङ्ग-
लविद्यालयमहाविद्यालयेष्वस्पृश्यजातीया अन्तेवासिनो न प्रविष्टा भविष्यन्ति,
तैर्विद्यालयमहाविद्यालयै राजकीयं साहाय्यं नैव लप्स्यते । इयमाज्ञा सनातन-
धर्मवलम्बिजनताया सामाजिकीमार्थिकी च व्यवस्थां विघातयति सम्राड्-
धोषणां च विरोधयति ।

(२३) एतन्महाधिवेशनमायुर्वेदचिकित्सां पूर्णं सहमनुते । यस्मादियं चिकित्सा भारतीयमनुष्याणां कृते नितान्तं लाभदायिका विद्यते । अत्र स्वहोष्यः । उपयोगिता चास्याः पाश्चात्यैरपि विद्वद्भिरङ्गीकृता । ततो महाधिवेशनमेतत् सर्वसामान्यजनतामनुरोधयति यत् सर्वे जना आयुर्वेदिकचिकित्साप्रचारे प्रयतेरन् ।

(२४) एतन्महाधिवेशनं स्त्रीणामुत्तराधिकारगोचरं तं नियमनिर्माण-प्रस्तावं घोरं विरोधयति । नियमरूपेण स्वीकृते यस्मिन् सनातनधर्मिप्रजावर्गस्य संयुक्तकुटुम्बानां हिन्दुधर्मशास्त्राणाञ्च समुच्छेद आर्यमहिलानामपि एवेच्छाचारित्वमधिकं सम्भवेत् । महाधिवेशनस्य सम्मतौ स्त्रीणां वर्त्तमान-उत्तराधिकारनियमः पर्याप्त आस्ते । अतो महाधिवेशनस्य सर्वसामान्यादयमनुरोधो विद्यते यत्ते अस्य प्रस्तावस्य घोरविरोधं कुर्वन्तु यतोऽयं कथमपि स्वीकृतो न भवेत् ।

(२५) महाधिवेशनस्यास्य सम्मतिरियं यद् भारतवर्षदेशः कृषिप्रधानो विद्यते, अत्रत्यं कृषिकर्म च गोवंशाधीनमस्ति । किञ्च, प्रतिदिनमेधमानं गोवंशहासमवलोक्य महाधिवेशनमिदं कठिनां वेदनामधिगच्छत् हिन्दुमात्र-मात्मीयमुल्लसमानभ्रातृवृन्दं ईसाईवन्धुवर्गञ्च सानुरोधमर्थयते यत् सर्वैर्मिलित्वा गोवंशस्य हासमवरोद्धुं प्रबलं यतितव्यम् । यतः कृषेरुन्नतिः घृतदुग्धानाञ्च बाहुल्यं भवेत् तथा आबालवृद्धानां स्त्रीपुरुषाणां स्वास्थ्यमेधावलानि विवर्द्धयेरन् ।

(२६) एतन्महाधिवेशनं श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य विद्याधर्मप्रचारादिविभागेषु स्थिरं साहाय्यं प्रदातुं यैर्देशीयराज्याधिकारिभिरन्यायैः प्रतिष्ठितव्यक्तिभिश्च नियमितदानाभिवचनं दानपत्रं वा दत्तम् । सम्प्रति तेषां साहाय्यं महामण्डले नैयागच्छति, तं सर्वं राज्यसमूहं व्यक्तिवृन्दञ्च सानुरोधं प्रार्थयते यदिदानीं सामान्यतो भारतवर्षस्य विशेषतो वर्णाश्रमधर्मिण्या जातेर्विपत्तिमपनोदयितुं यान् विद्याधर्मप्रचारगोचरान् रचनात्मकानुद्योगान् श्रीमहामण्डलमग्रेसरान् प्रकुरुते तत्र साफल्यप्राप्तये सर्वैर्मुक्तहस्तैरुपयुक्तं सर्वविधं साहाय्यं विना विलम्बं देयम्, श्रीमहामण्डलस्याखिलभारतवर्षीयसंस्कृत-विश्वविद्यालयस्य समाजसंघटनस्य च कार्ये यथासम्भवं शीघ्रं सहयोक्तव्यम् । तथा चैतन्मङ्गलमयकार्यकृते समुचितं मन्यते यत् सन्धिसमयेऽस्मिन् श्रीमहामण्डलस्य समस्तविशिष्टपदधारिणामाङ्कितमेकमावेदनपत्रं प्रकाशेत ।

(२७) एतन्महाधिवेशनं वृत्तान्तेनानेन नितान्तं चेख्यते यत् साम्प्रतं

भारतीयव्यवस्थापिकायां प्रान्तीयव्यवस्थापिकायाञ्च परिषदि सनातनधर्मावलम्बिनां नासते पर्याप्तप्रतिनिधयः, ये च कियन्तो विद्यन्ते तेऽपि सनातनधर्ममूलकषा धर्मविरुद्धे नियमनिर्माणप्रस्तावे समुपस्थिते तमुपेक्षन्ते । किन्तु व्यवस्थापकसभाद्वये एवंविधा अपि कतिचन धर्मप्राणाः प्रतिनिधयो वर्तन्ते ये सनातनधर्मपक्षावलम्बिनो धर्मविरुद्धं प्रस्तावं प्रतिवाद्यन्त इत्थं प्रयतन्ते, यथैतादृक् प्रस्तावो नैवोपस्थितो भवेत् । तादृशां महानुभावानामुद्योगं महाधिवेशनमेतत् प्रशंसति तेभ्यो धन्यवादानर्पयति च ।

(२८) एतन्महाधिवेशनमनुरोधं करोति यत् देशस्य विभिन्नप्रान्तीयैः सनातनीयैः समाचारपत्रैः सनातनधर्मे हस्तक्षेपे जाते परस्परं मिलित्वा आन्दोलनं कर्तुं विचारो विधेयः । अतो महाधिवेशनमेतत् समस्तसनातनिसमाचारपत्राणि प्रार्थयते यत्तान्यखिलभारतवर्षीयामेकां समितिं निर्माय एकस्वर-आन्दोलनं कुर्युः । येन तत्र साफल्यं भवेत् । जनतायाञ्च प्रभाव उद्भवेत् ।

(२९) एतन्महाधिवेशनमत्यन्तं दुःखं प्रकाशयति यत् स्वजातीयसंगठनम्बन्धेन भारतीयजातिसमवायेन च कार्यं कुर्वाणान्यपि वर्त्तमानसामयिकपत्राणि सनातनधर्मिसमाजस्य यस्य मनुष्यसंख्या सर्वतोऽधिकायते तस्य धार्मिके प्रश्ने कार्ये वा समुपस्थिते तत्समाचरमपि न प्रकाशयन्ति । यदि जातीयसंगठनमावश्यकं कर्तव्यमास्ते तदा तैरेषाऽनुदारनीतिर्नूनं त्याज्या ।

(३०) महाधिवेशनमेतत् सनातनधर्मिणं राजन्यसमूहं प्रजावर्गं धनिक-बन्धुवृन्दं च सन्निवयं प्रार्थयते यत् भारतवर्षस्य सर्वप्रान्तेषु आङ्गलभाषायां प्रान्तीयभाषायाञ्च यथायथमधिकतमानि दैनिकानि साप्ताहिकानि च पत्राणि प्रकाशयितुं प्रबलः प्रयत्नो विधेयः, वर्त्तमानदेशकालप्राप्तानुसारञ्च स्वकीयं कर्त्तव्यं पालनीयम् ।

उपसंहारः ।

द्वितीयदिने नितान्तं महत्प्रमथमधिवेशनमभूत् । तत्र विविधसंस्थाभिः सभापतये महाराजाधिराज-अलवरेंद्रमहोदयाय मानपत्राणि समर्पितानि । अखिलभारतवर्षीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कार्यविवरणमप्यपाठि, यन्मुद्रितं सभायां वितीर्णमभूत् । ततः प्रतिष्ठितेभ्यः कतिपयचाराण्येयविद्वद्भ्य उपाधिमानपत्राणि श्रीमत्सभापतिमहोदयस्य करकमलेनार्पितानि । तस्मिन्नेव दिने श्रीमत्सभापतिमहाशयस्यातिगम्भीरं भगवद्भक्तिपूर्णं विद्वत्ताविलसितं भाष-

सूर्योदयः ।

२४७

णमभूत् । श्रीमत्सभापतिमहोदयस्य पवित्रवेपेण मधुरभाषणेन च भारतस्य सर्वप्रान्तीयाः प्रतिनिधयः सर्वे सभासदाश्च चित्रलिखिता इव मुग्धा अभवन् । भाषणावसाने च श्रीमता घोषणा कारिता, यत् अलवर-राज्यकोषादिदानीं श्रीमहामण्डलसाहाय्यार्थं दशसहस्ररूप्यकाणि दास्यन्ते, प्रतिवर्षञ्च सनातन-धर्मोन्नतौ लक्षमुद्राव्ययो राज्यस्य आयव्ययानुमानलेखायां स्वीकरिष्यते । तस्मिन् दिने समयाभावात् प्रस्तावद्वयमेवाङ्गीकृतमभूत् । अवशिष्टाः प्रस्तावास्तृतीयदिने श्रीमन्महाराजवहादुरगिद्धौरनरेशस्य सभापतित्वे स्वीकृता अभूवन् ।

तृतीयदिने १८ तारिकायां यथासमयं महाधिवेशनकार्यारम्भो जातः । अद्यैतद्विशिष्टकार्यमभवत्, यदखिलभारतवर्षीयसंस्कृतविश्वविद्यालय-सम्बन्धयुक्तयुर्वेदसम्मिलनीपरीक्षोत्तीर्णभ्यः छात्रेभ्यो मानपत्राणि मानपदकादीन् श्रीमान् माननीयसैलानानरेशः स्वकरकमलेन दत्तवान् ।

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य सुप्रसिद्धयज्ञमण्डपे यत्र विविधा वैदिकारतान्त्रिकाश्च यज्ञाः समभवन् । तत्र देवताशोःप्राप्तये श्रीविश्वनाथानुकम्पोपलब्धये च अप्रेलमासस्य १६-१८ तिथिपर्यन्तं निर्विघ्नं महाधिवेशनकार्यपरिपूर्त्तये देवानुष्ठानयज्ञादयोऽभवन् ।

“माधे सन्ति त्रयो गुणाः ।”

लेखकः—ओम्ना कृष्णदत्तः “कन्हा” शौजाबादः ।

—:ॐ:—

(गताङ्कस्याग्रे)

पदलालित्ये विख्यातः सरस्वत्या परिज्ञातस्तु नितितपदलालित्यकरणा-शक्तकविजनमारणपविर्दण्डी कविरेवाभूत् । तादृशं पदलालित्यं नहि कस्यचित्कवेः काव्ये विद्यते, यथा तत्कृते दशकुमारचरिते—“देव ! दीयतामनुग्रहार्द्रञ्च चित्तम्, अहमस्मि सोमरश्मिसम्भवा सुरतमञ्जरी नाम सुरसुन्दरी । तस्या मे नभसि नलिनलुब्धकलहंसानुबद्धवक्त्रायाः तन्निवारणक्षोभविच्छिन्न-विगलिता हार्यष्टिर्दृच्छया जातु हैमवते सरसि मन्दोदके मग्नोऽमग्नस्य महर्षेः मार्कण्डेयस्य मस्तके मणिकिरणद्विगुणितपलितमपतत् ।” एतादृशं मनोमोहनं हृद्द्रावकं पदलालित्यं तत्कवेर्विदुषां मनो नितरां रञ्जयतीति ।

यद्यप्येते स्वस्वविषये प्रसिद्धाः सिद्धाश्च सन्ति; सर्वत्र चैषां यशो-
राशी राजते, तथापि उपर्युक्ताऽखिलगुणधारी स एव सर्वकविगर्वापहारी ।
न्यक्कृतकविदर्पनिदाघः माघ एव गुणत्रयान्वितः । स एव सर्वतोऽधिको गुण-
त्रययुक्तत्वात् । उपमायां स कालिदाससदृशः, अर्थगौरवे भारवेः समः, पद-
लालित्ये च दण्डि तुल्यः, इति सर्वं तन्निर्मितशिशुपालवधकाव्यदर्शनाद्
विभाव्यते । अतस्तत्कवेः गुणत्रयमयी योग्यतां निर्वर्ण्य केनचिदग्रन्थि—

“माघे सन्ति त्रयो गुणाः” ।

अथ न्यक्कृतकविभासः कालिदासः उपमापरः न चार्थगौरवधरः,
न च पदलालित्यकरः । इतश्च भारविस्तु अर्थगौरवकरणे सिद्धहस्तः, उप-
माग्रथने च व्रस्तः पदलालित्ये चाग्रशस्तः । दण्डी तु पदलालित्ये योग्यः
उपमायामयोग्यः अर्थगौरवादभोग्यः । निराकृतदोषाऽद्यो माघो दत्तकदारक
उपमाधारकः, अर्थगौरवकारकः पदलालित्यस्थापकश्चेति त्रिगुणसत्त्वात्
प्रशस्यः, अत एव तत्प्रशंसामाशंसता स्वभावप्रकाशनरविणा कविना कथितम्—

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥ ३ ॥

“धनं धनान्ते तद्धितां गणैरिव” । ईदृश्य उपमाः ।

तथा च—सप्तकर्तस्वरभास्वराम्बरः

कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः ।

विदिद्युते वाडवजातवेदसः

शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः ॥ ४ ॥

अत्र हरेः प्रतिविशेषणं उपमाप्रायवद्धम् तथा च तस्य हरेः द्युतितति-
प्रदर्शनाय तस्मै अकूपारस्योपमा प्रादायि खलु निरधेन माघेन ।

“स्थगयत्यमूः शमितचातकार्तस्वरा

जलदास्तडित्तुलितकान्तकार्तस्वरा ।

जगतीरिह स्फुरितचारुचामीकराः ।

सवितुः क्वचित् कपिशयन्ति चामी कराः ॥ ५ ॥

अत्राद्रिवर्णने जलदानां विशेषणेषु कीदृशानि ललितानि पदानि न्यस्तानि
क्विल कविना, यैर्मनो नितरां मोमुह्यते, कविवराणामपीति पदलालित्यप्रदर्शने
स्फुटोदाहृतिरियं माघकविकृते शिशुपालवधे काव्य इति ।

“सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः । अत्रार्थगौरवादर्थितः ।

सूर्योदयः ।

२४६

अपि च—“जगत्पवित्रैरपि तत्र पादैः

स्पर्ष्टुं जगत्पूज्यमयुज्यताकः ।

यतो बृहत्पार्वणचन्द्रचारु

तस्यातपत्रं विभराम्भूवे ॥

अत्र खलु भगवान् मरीचिमाली भगवन्तं हरिं जगदच्युतं विभाव्य जगत्प-
वित्रैरपि स्वीयैः पादैः किरणैश्च स्पर्ष्टुं नार्हत, प्रत्युत हरेः पूर्णेन्दुदीप्तिनिभमात-
पत्रं दधे, इति स्वान्तसन्तोषको भृशं रस्योऽर्थगौरवो निविष्टो विनष्टाघेन माघे-
नेति किमतिपल्लवितेनेत्यलम् ।

हा ! धिक् ! पराधीनजीवनम् ।

ले०-पं० हजारीलालशर्मा शास्त्री विद्यालङ्कारः (मुरस्थम्)

—:०००:—

असारे खल्वस्मिन् संसारे सर्वे गृहमेधिनः सुखं मे भवेत् दुःखं मे
नश्येदिति दैनंदिनं मनसि विचारयमाणाः कालं यापयन्ति । सर्वे च प्रतिष्ठा-
पूर्वकं मे गृहस्थजीवनं व्यतीयादिति हेतोः स्वगार्हस्थ्यजीवनसफलतायै भूया
भूयः प्रयतन्ते । तथा जीवनसाफल्यसिद्ध्यै विविधा वृत्तिः समाचरन्तो
धनमर्जयन्ति । यतः—धन एव सौख्यम् । तत्रैव जीवनसाफल्यम् । धनिना-
मेव सर्वत्रादरः । धनिनो न कदाप्यपमानं लभन्ते । एको निर्धनः सर्वत्रैव
दुःखोयते । तं दृष्ट्वा सर्व एव जिह्वेति, सर्वत्रैव तस्य निरादरः । स प्रतिभा-
शून्यतामेति । अतः सर्वे गृहस्थिनः स्वगृहस्थनिर्वाहाय नानाकर्माणि कृत्वा
धनमेकत्रीकुर्वन्ति । कश्चित् कृषिकर्मद्वारा धनमर्जयित्वा स्वगृहस्थं पाल-
यति, कश्चन वाणिज्यं कृत्वा, अपरो भृतिकर्म (नौकरी) कृत्वा । परं
सर्वेषां मध्ये कृषिवाणिज्यरूपे द्वे कर्मणि प्रशस्ये स्तः, भृतिकर्मातिनिरुद्धम् ।
यतस्तत्र मनुष्यः पराधीनतामेति, स्वातन्त्र्यं च सर्वथा नश्यति । तत्र समग्रं
कालं चिन्तायामेवाऽतिक्रामति । सुखं च लेशमात्रमपि न मिलति । सत्यं
तुलसीदासेन महात्मना स्वग्रन्थे हिन्दीभाषायामुक्तम्—

यथा—करहिं विचार देखहिं मनमाहि ।

पराधीन सुख सुपनेहुं नाहि ॥ १ ॥

परं हा ! सांप्रतिके कराले कलिकाले किं ब्राह्मणाः किं च क्षत्रियाः किं

षा वैश्याः सर्वे हि स्वस्ववर्णाश्रमधर्मं विहाय सात्त्विकं कृषिवाणिज्यरूपं कार्यं परित्यज्य भृतिकर्म कुर्वाणाः पराधीनं जीवनं कुर्वन्त्यहो कष्टम् ? सहस्रशो ब्राह्मणाः शिक्षाविभागेषु भृतिकर्म कुर्वन्ते, कोटिशो द्विजातयः 'रेलनहर-पोष्ट-आफिसादिविभागेषु आजीविकां कुर्वन्ति । लक्षसंख्याका द्विजा धनिनां गृहेषु पूजापाठं कृत्वा आजीविकां सम्पादयन्ति । बहुशो ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्च पुस्तकादिकथधिक्रयकार्यं कुर्वन्तोऽक्षितदयमागच्छन्ति । अस्तु । विचार्य-ताम् । उक्तवृत्तिषु किं स्वाधीनजीवनं वरीवर्त्ति ? वस्तुतः—सर्वेऽनुभवन्ति नानापदवीविभूषिता भृतिकर्म कुर्वाणा मानवाः यत् प्रत्यहं भृतिकार्यभारचिन्ता तेषां चित्तं दहति, सर्वः समयः चिन्तायामेव निर्गच्छति । दिनं भृतिकार्यकरणे गच्छति रात्रिश्चाऽऽगमिदिनकार्यचिन्तायां व्यत्येति ।

महाभागाः ! भृतिकर्मकर्तृभिः सर्वैरेव स्वजीवनं पराधीनताप्रज्वलिताग्नौ हवनीक्रियत इत्यहो कष्टप्रवाहः ! एको महान् विद्वान् नानाशास्त्रवेत्ता कस्या-श्चिन् संस्थायां कार्यं कुर्वन् साधारणकार्यस्खलित्याऽपमानितो भवतीति महती कष्टपरम्परा । सहस्राधिकभृतिं लभमाना मानवा अपि कार्यान्वधानतायां तर्जनां लभन्तेऽन्येषां साधारणभृत्यानां तु का गाथा गीयेत । अत्र प्रत्यक्षं परा-धीनताऽपराध्यति । हन्त ! वस्तुतो निन्दनीयं पराधीनजीवनम् । पाठकाः ! स्वात्मानं साक्षीकृत्य किं न पश्यथ यत् भृतिकर्ता स्वामिना बहुधा भर्त्सितोऽपि न किमपि प्रत्युत्तरयति, प्रत्युत अधोग्रीवां विधाय धरां निरीक्षते, संकोचं गच्छति, मौनमाश्रयते, दैन्यं भजते, स्वतन्त्रतां जहाति, समीपस्थं प्रयोज-नवशादुद्गृहादागतं स्वाग्ध्रवं दृष्ट्वा ग्लानिमेति । विचारयति च, धिक् ! मे पराधीनमाजीवनम् । हा ! पराधीनत्वे सर्वं धर्मकर्म चिन्श्यति । किं भृतिं त्यजामि, नहि नहि कुटुम्बस्य निर्वाहः कथं स्यादिति शोचन्नेककल्पनाकलित-हृदयः स धैर्यं धृत्वा निजकार्यकरण एव संलगति ।

इत्थं पराधीनतापाशबद्धा भारतीया भृतिकर्मण्येव निजजीवनं सफलं मन्यमानाः कृषिकार्यं वाणिज्यं चौदासिन्यदृष्ट्या पश्यन्ति । स्वबालकानपि भृतिकर्मण्येव नियोजयन्ति । यतो विद्वांसो भूत्वा महतां भृतिं लप्स्यन्त इति । इदमेव भारतीयानां परमोच्चशिक्षाया निदानम् । परमेतत् भारतस्य दौर्भाग्यम् । वस्तुतो गह्रं जीवनं तेषाम् । स्वाधीनं जीवनमेव महर्षयो मुक्तकण्ठे-नाभिन्नन्दन्ति स्म ।

पराधीनवृत्तौ मृतकसमानं जीवनम् । किं न श्रुतम्—'काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भंके, स्वाधीनतायामेव पूर्णसुखम् । स्वाधीनता कृषिकार्ये-

वाणिज्ये च । सत्यमुक्तं केनचित्—कृषिः सर्वोत्तमा प्रोक्ता वाणिज्यं मध्यमं स्मृतम् । अधमं भृतिकार्यं च भिक्षा गौरवनाशिनी ।

लोकोऽपि सत्यं भणति—‘उत्तमं खेती मध्यमं वाणं निषदं चाकरी भीषं द्वार’ अस्तु । भारतीयाः ! यदि सुखस्याभिकांक्षा धर्मे चाभिरुचिर्वर्तते तर्हि भ्रष्टरिति स्वाधीनजीवनशालिभिर्भविष्यत्यम् । मा पराधीनतायां जीवनं व्यर्थं गमयथ । महर्षीणां सन्ततया भूत्वा स्वपूर्वजानां स्वतन्त्रं जीवनं कथं न स्मरथ । अद्यावधि परतन्त्रताकारागारे कथं प्रसुप्ताः स्थ । अन्यदेशीणः सर्वे प्रबुद्धाः । यूयं कथन्न निद्रां जहीथ । हा ! न कोऽपि ममाऽरण्यरोदनं श्येति । अतोऽल्ल-मनल्पप्रलापेन ।

भारतनेतृणामदूरदर्शिता, संस्कृतप्रचारावश्यकता च ।

“ले०—विद्यालङ्कार—वालकृष्णभट्टशास्त्रिसाहित्याचार्यः”

प्रधानाध्यापक—के० सं० पाठशाला गुप्तकाशी गढ़वास्त्यः ।

—:—

युनक्ति कालः क्वचिदिष्टवस्तुना क्वचित्त्वरिष्टेन च नीचवस्तुना ।

तथैव संयोज्य वियोजयत्यसौ सुखामुखे कालकृते प्रवेद्यतः ॥ १ ॥

सम्प्रति भारतस्यास्य विचित्रचरित्रचरित्रां शङ्कापरिपूर्णा परिस्थितिं विनिर्भाव्य कस्य सचेतसश्चेतो न दूयते ? एकतोऽदूरदर्शिभिर्नेतृभिरार्षमार्ग-प्रदर्शकं पुरुषैकनिष्पाद्यं चतुर्वर्गसाधकं सनातनधर्मस्य देशहितवद्वत्त्वं दूरमा-धाय तद्विरुद्धं भारतीयसभ्यताविघातकं पाश्चात्यसभ्यतोऽल्लसितं स्पृश्यास्पृश्य-विवेकविरहितं देवमन्दिरप्रवेशान्दोलनं चेक्रियते । अपरतस्तु धर्मरक्षायै सततं प्रयतमानाः श्रद्धेया धार्मिका विद्वांसश्च तत्कृते विविधं चेष्टन्ते । इत्थं खलु विषदतां भारतीयानां पुरतो महान्भयावहोऽयं कालः समभ्युपेतोऽधुना स्वतन्त्रतासाधककाले । कस्य दोषोऽयमिति विचार्यमाणे देशद्रौर्भाग्यस्यै-वेति वक्तुं शक्नुमः । यद्दौर्भाग्योद्भावविभावितैरेभिर्महानुभावैर्भारतविभवं परिभाव्य तद्विरुद्धं शास्त्रसारशून्यमान्दोलनमिदं परितः परिचाल्यते, मह-च्चित्रमेतत् । स्मरत यूयं धर्मरक्षाविरहेण न कथङ्कारमपि लक्षकोटिपरिमित-प्रयत्ने कृतेऽपि देशेऽस्तितं सकलं हितं सेत्स्यतीति निश्चितम् । नीतिरेषा सना-तनी सततमवधारणीया च “धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति धार्मिकान्” इति ।

वा वैश्याः सर्वे हि स्वस्ववर्णाश्रमधर्मं विहाय सात्त्विकं कृषिवाणिज्यरूपं कार्यं परित्यज्य भृतिकर्म कुर्वाणाः पराधीनं जीवनं कुर्वन्त्यहो कष्टम् ? सहस्रशो ब्राह्मणाः शिक्षाविभागेषु भृतिकर्म कुर्वन्ते, कोटिशो द्विजातयः 'रेलनहर-पोष्ट-आफिसादिविभागेषु आजीविकां कुर्वन्ति । लक्षसंख्याका द्विजा धनिनां गृहेषु पूजापाठं कृत्वा आजीविकां सम्पादयन्ति । बहुशो ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्च पुस्तकादिक्रयविक्रयकार्यं कुर्वन्तोऽक्षिलक्ष्यमागच्छन्ति । अस्तु । विचार्य-ताम् । उक्तवृत्तिषु किं स्वाधीनजीवनं वरीवर्त्ति ? वस्तुतः-सर्वेऽनुभवन्ति नानापदवीविभूषिता भृतिकर्म कुर्वाणा मानवाः यत् प्रत्यहं भृतिकार्यभारचिन्ता तेषां चित्तं दहति, सर्वः समयः चिन्तायामेव निर्गच्छति । दिनं भृतिकार्यकरणे गच्छति रात्रिश्चाऽऽगामिदिनकार्यचिन्तायां व्यत्येति ।

महाभागाः ! भृतिकर्मकर्तृभिः सर्वैरेव स्वजीवनं पराधीनताप्रज्वलिताग्नौ हवनीक्रियत इत्यहो कष्टप्रवाहः ! एको महान् विद्वान् नानाशास्त्रवेत्ता कस्या-श्चिन् संस्थायां कार्यं कुर्वन् साधारणकार्यस्वलित्याऽपमानितो भवतीति महती कष्टपरम्परा । सहस्राधिकभृतिं लभमाना मानवा अपि कार्यान्वधानतायां तर्जनां लभन्तेऽन्येषां साधारणभृत्यानां तु का गाथा गीयेत । अत्र प्रत्यक्षं परा-धीनताऽपराध्यति । हन्त ! वस्तुतो निन्दनीयं पराधीनजीवनम् । पाठकाः ! स्वात्मानं साक्षीकृत्य किं न पश्यथ यत् भृतिकर्ता स्वामिना बहुधा भर्त्सितोऽपि न किमपि प्रत्युत्तरयति, प्रत्युत अधोग्रीवां विधाय धरां निरीक्षते, संकोचं गच्छति, मौनमाश्रयते, दैन्यं भजते, स्वतन्त्रतां जहाति, समीपस्थं प्रयोज-नवशादुगृहादागतं स्वबाध्वं दृष्ट्वा ग्लानिमेति । विचारयति च, धिक् ! मे पराधीनमाजीवनम् । हा ! पराधीनत्वे सर्वं धर्मकर्म विनश्यति । किं भृतिं त्यजामि, नहि नहि कुटुम्बस्य निर्वाहः कथं स्यादिति शोचन्ननेककल्पनाकलित-हृदयः स धैर्यं धृत्वा निजकार्यकरण एव संलगति ।

इत्थं पराधीनतापाशबद्धा भारतीया भृतिकर्मण्येव निजजीवनं सफलं मन्यमानाः कृषिकार्यं वाणिज्यं चौदासिन्यदृष्ट्या पश्यन्ति । खबालकानपि भृतिकर्मण्येव नियोजयन्ति । यतो विद्वांसो भूत्वा महतीं भृतिं लप्स्यन्तं इति । इदमेव भारतीयानां परमोच्चशिक्षाया निदानम् । परमेतत् भारतस्य दौर्भाग्यम् । वस्तुतो गह्रं जीवनं तेषाम् । स्वाधीनं जीवनमेव महर्षयो मुक्तकण्ठे-नास्मिन्न्दन्ति स्म ।

पराधीनवृत्तौ मृतकसमानं जीवनम् । किं न श्रुतम्-'काकोऽपि जीवति चिराय वलिं च भंके, स्वाधीनतायामेव पूर्णसुखम् । स्वाधीनता कृषिकार्ये-

वाणिज्ये च । सत्यमुक्तं केनचित्—कृषिः सर्वोत्तमा प्रोक्ता वाणिज्यं मध्यमं स्मृतम् । अथमं भृतिकार्यं च भिक्षा गौरवनाशिनी ।

लोकोऽपि सत्यं भणति—‘उत्तमं खेती मध्यमं वाणं निषदं चाकरी भीषं द्वारं’ अस्तु । भारतीयाः । यदि सुखस्याभिकांक्षा धर्मे चाभिरुचिर्वर्तते तर्हि ऋतिति स्वाधीनजीवनशालिभिर्भूवितव्यम् । मा पराधीनतायां जीवनं व्यर्थं गमयथ । महर्षीणां सन्ततया भूत्वा स्वपूर्वजानां स्वतन्त्रं जीवनं कथं न स्मरथ । अद्यावधि परतन्त्रताकारागारे कथं प्रसुप्ताः स्थ । अन्यदेशीयाः सर्वे प्रबुद्धाः । यूयं कथञ्च निद्रां जहीथ । हा ! न कोऽपि ममाऽऽरण्यरोदनं शृणोति । अतोऽल्ल-मनल्पप्रलापेन ।

भारतनेतृणामदूरदर्शिता, संस्कृतप्रचारावश्यकता च ।

“ले०—विद्यालङ्कार—बालकृष्णभट्टशास्त्रिसाहित्याचार्यः”

प्रधानाध्यापक—के० सं० पाठशाला गुप्तकाशी गढ़वालस्थः ।

—:३:—

युनक्ति कालः क्वचिदिष्टवस्तुना क्वचित्त्वरिष्टेन च नीचवस्तुना ।

तथैव संयोज्य वियोजयत्यसौ सुखानुखे कालकृते प्रवेद्यतः ॥ १ ॥

सम्प्रति भारतस्यास्य विचित्रचरित्रचरित्रां शङ्कापरिपूर्णा परिस्थितिं विनिर्भाव्य कस्य सचेतसश्चेतो न दूयते ? एकतोऽदूरदर्शिमित्तुभिरार्थमार्ग-प्रदर्शकं पुरुषैकनिष्पाद्य चतुर्वर्गसाधकं सनातनधर्मस्य देशहितवहत्वं दूरमा-धाय तद्विरुद्धं भारतीयसभ्यताविघातकं पाश्चात्यसभ्यतोल्लसितं स्पृश्यास्पृश्य-विवेकविरहितं देवमन्दिरप्रवेशान्दोलनं चेक्रियते । अपरतस्तु धर्मरक्षायै सततं प्रयतमानाः श्रद्धेया धार्मिका विद्वांसश्च तत्कृते विविधं चेष्टन्ते । इत्थं खलु विषदतां भारतीयानां पुरतो महान्भयावहोऽयं कालः समभ्युपेतोऽधुना स्वतन्त्रतासाधककाले । कस्य दोषोऽयमिति विचार्यमाणे देशदौर्भाग्यस्यै-वेति वक्तुं शक्नुमः । यदौर्भाग्योद्भावविभावितैरेभिर्महानुभावैर्भारतविभवं परिभाव्य तद्विरुद्धं शास्त्रसारशून्यमान्दोलनमिदं परितः परिचाल्यते, मह-च्चित्रमेतत् । स्मरत यूयं धर्मरक्षाविरहेण न कथङ्कारमपि लक्ष्मकोटिपरिमित-प्रयत्ने कृतेऽपि देशेऽस्ति सकलं हितं सेत्स्यतीति निश्चितम् । नीतिरेषा सना-तनी सततमवधारणीया च “धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति धार्मिकान्” इति ।

यदि भो सत्यं काश्यते भारतस्वातन्त्र्यम्, अस्ति चेत्तदुद्धरणे मनागप्युत्साहो
 युष्मच्चेतसि तर्हि भारतपद्धतिमनुश्रित्यैव भवतां साधु कर्तव्यमिदानीम् ।
 नान्यथा तदभिप्रेतं हितं सम्पत्स्यते कथमपि । यतो हि धर्मप्रधानोऽयं देशस्ते-
 नैव जीवति जीविष्यति चेति सतां मतम् । तदर्थञ्च खलु धार्मिकाः सर्वदा
 प्राणपणैरपि प्रयतिष्यन्ते, न च स्वराज्यलिप्सया युष्मत्कृतमेतादृशं धर्मविक्षव-
 द्रष्टुं शक्यन्तीति मे प्रचुरः प्रत्ययः । विस्मृयतां तावत्पुरा सर्वे देवगणा मन्वा-
 दयो राजानश्च सकललोकशासनाय किं धर्मवशेन सकलचराचराज्ञीतिवश्या-
 न्नाकार्षुः ? तेनैव च जगन्मङ्गलं ध्रुवं नासादयन् किल ? पुनर्न ज्ञायते किमर्थ-
 मिदानीं स्वराजप्रलम्भनेत्सया दित्सया चैतादृशं धर्मविरुद्धं नियमं व्यावर्चन्तो
 भवन्तो वञ्चयन्ति साधारणान् जनान्, दुःखयन्ति च धार्मिकविद्वन्मानसान्,
 सुखयन्ति च धर्मद्रोहिणामन्तरात्मानम्, समुत्साहयन्ति च स्वधर्मनिपुणा-
 नस्मदङ्गभूतानन्त्यजान् ध्वन्तुस्मद्व्यन्धुभावेन वियोक्तुम्, हा किमतः परं कष्टम् !
 किमुच्यते युष्मत्कार्यविचार्यचातुर्याधिकारितायाः सुफलम्, अस्तु सम्प्रति
 तु न विस्मृतवन्तो वयं युष्मत्कृतधर्मविरुद्धशारदाविलविधानमपि । तत् कथं
 पुनः “व्रणे लवणप्रदानमिवापरं देवालयप्रवेशविधाननिर्माणम्” विस्मरामः । भोः
 किमिदमेव भारतस्वातन्त्र्यम् ? आहोस्वित् स्वराज्यम्, अहो धन्या भवन्तो धन्यतमा
 च युष्मत्प्राश्नोत्यशिक्षादीक्षिता सभ्यता सार्थितः सोपि “लार्डमेकाले” पूर्वविरचितो
 विचारः, मत्प्रभावप्रवाहिता भवन्तोऽनेकान्धधर्मविरुद्धान् बिलान् कारं कारं
 चेत्थं धार्मिकसज्जनकलेवरान्विदग्धवैदग्ध्याऽनया प्रहरन्तो न किञ्चिदपि
 विरमन्ति धर्मविप्लवादस्माद् । प्रत्युत विद्रोहविरहिते धर्मप्रधाने भारतेऽत्र
 द्रोहाग्निं प्रज्वालयाऽधर्मवायुनाऽमुना निर्वापयितुमिच्छन्तीति, चरितार्थ-
 यन्तो दरीदृश्यन्ते-इति महच्चित्रम् । अस्तु सम्प्रति वयं स० ध०
 कार्यकर्तृणां नेतृणां विदुषां सत्समाचारप्रकाशकसम्पादकानां च सत्कार्य-
 प्रशंसनाय शतशो धन्यवादान्कुर्मः । ये विरुटेऽस्मिन्समये विद्रोहिजनविप्ला-
 वित-शास्त्रमर्यादां सुस्थिरीकर्तुं मानवजातिविभूतिं भारतीयमर्यादां संरक्ष-
 यितुं मानवानां हृदि धर्माधर्मोद्भवव्यवस्थारसं सञ्चारयितुं धर्मद्रोहिणां मुखं
 मर्दयितुमितस्ततो वञ्च्यमाणा धर्मरक्षायै सर्वथा सन्नद्धा वर्तन्ते । तान्प्रति
 विनयमिदमपि सादरं मदीयं यत्सम्प्रति संस्कृतभाषाहासकालोऽपि भवतां
 पुरतः प्रसृतो विद्यते, वज्राञ्जलिः स्वकीय-परकीय-कुशीलकृतकर्कशकर्षितकले-
 वरो दुःखामिभूतो रुदन् खोद्धरणाय भूयो भूयोऽभ्यर्थयते भव्यभावाकान्यु-
 प्मान् । वस्तुतः संस्कृतभाषाहासेनैवेदं सर्वं भवतीति तेनैव च लाके ग्लानि-

दीनतादयोऽधर्मा अभिभवन्ति, अतो धर्मवार्धक्याय सर्वप्रथमं संस्कृत-भाषाप्रचारमेवारचन्तु भवन्तस्तदनु तदध्येतृणां जीवननिर्वाहसमस्या-प्रबन्धमपि विदधतु । इत्येवमनुष्ठितेऽचिरादेव भारतं भास्यति सर्वविभवे रपूर्वमित्याशासे । नूनमेव विद्वांसोऽत्रावदधतु सकललोकशिवाया गीर्वाण-वाण्याः सर्वभाषाजनन्याः संरक्षणे सातिशयं सावधाना भवेयुरित्यभ्यर्थयेऽहं साक्षलिः नतमस्तकोऽनुचितं सानुकम्पं क्षमन्ताम् ।

समालोचना ।

—:०००:—

चित्रप्रभा—कारकान्तशब्दरत्नव्याख्यारूपो ग्रन्थोऽऽन्ध्रविश्वविद्यालया-ध्यक्षैः सटीपणीकः प्रकाशितः । प्राप्तिस्थानम्—Registrar, Andhra University, Waltair, मूल्यम् मुद्राचतुष्टयम् ।

सूक्ष्मेक्षिकया व्याकरणशास्त्रस्यार्थविवेचनं प्रायशो भगवता कात्या-यनेनैव प्रवर्तितम् । तदेव तस्य भगवतः शिष्यप्रशिष्यैः क्रमशो वृद्धिं नीतं मिथिलालङ्कारभूतैर्गङ्गेशोपाध्यायैः प्रवर्तितनव्यन्यायशास्त्रपरिपाठ्या पुनः समु-पवृंहितम् । तामेव नव्यप्रवृत्तिपरिपाटीमनुसृत्य न्यायशास्त्रेतरशास्त्रपरि-शीलनकर्तारोऽपि विविधरचनां सम्बर्धयामासुः । तादृशी रचनाशैली दान्ति-णात्येषु विशेषतः प्रसिद्धदीक्षितवंशेषु परां कोटिं प्राप । तद्वंशप्रसिद्धमहाम-होपाध्याय-पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणलक्ष्मीधरप्रपौत्रेण वैयाकरणमहाप्राज्ञ-मण्डलमण्डनभट्टोजिदीक्षितपौत्रेण विविधशास्त्रपाण्डित्य-प्रकर्षसम्पन्नरामाश्र-मवीरेश्वराद्युपनामकस्यामरकोशटीकाकर्तुर्भानुदीक्षितस्य पुत्रणानेकशास्त्र-विषयकगूढरचनाकर्तुः शास्त्रार्थविचारपरिष्कारपरिपाठ्या नूतनसृष्ट्युत्पाद-कस्य महावैयाकरणस्य नागेशापरनामकस्य नागोजिभट्टस्य गुरुवरेण हरिदी-क्षितेन विरचितः स्वपितामहनिर्मितसिद्धान्तकौमुद्याः प्रौढमनोरमानामक-टीकायां व्याख्यानरूपः शब्दरत्नाख्यो ग्रन्थः कस्य श्रुतिगोचरीभूतो न ? को वा ग्रन्थस्यास्याध्ययनं विना पाणिनीय-व्याकरणस्य गूढार्थतत्त्वं ज्ञातुं प्रभवति ?

अस्य खलु व्याख्यानरूपस्य ग्रन्थस्य सारगर्भिताः प्राचीनाश्चन्द्रकलादयः सन्त्यत्र टीका विविधास्तथाऽपि प्राचीनगूढपठनपाठनपरिपाठ्यां क्रमिकहास-

दर्शनेन लेखगौरवं सहमानानां चन्द्रकलादिव्याख्यानानां कथञ्चित्कृष्टलेखशै-
लीशवलितत्वेन दुरधिगमत्वादित्यनुभवेन च ताष्टीका नवीनार्थपरिशीलन-
शालिनामाधुनिकविपश्चितां कृते नातीवोपयुज्यन्त इति प्रतीयते । एतदवलोक्य
नागेशभट्टशिष्यप्रशिष्यगरम्परायां समुत्पन्नानां काशिनाथशास्त्रिणामन्तेवा-
सिनः प्रातःस्मरणीयानां राजारामशास्त्रिप्रभृतीनां सहपाठिनः कारकान्तशब्द-
रत्नग्रन्थस्य व्याख्याकर्तारः हरिशास्त्रिणश्चित्रप्रभाख्यं ग्रन्थममुं रचयामासुः ।
व्याख्यानस्यास्यादावेव “बहु पुम्कूहित्या”दिपरकशब्दरत्नग्रन्थस्य “हल्स-
मुदायस्यासाधुत्वबोधना”दिति खण्डनभूत “केचित् चिन्त्यमिदमीदृदेदि”
त्यादिनिर्देशेनेति प्रतीकेन ग्रन्थकर्तृणां नवीनप्रयासस्य विज्ञानं स्पष्टमेवेति न
टीकान्तरसत्त्वे पिष्टपेषणमूहनीयम् । अस्या विविधस्थलविषयावलोकनेन प्रसि-
द्धाप्रसिद्धस्थलटिप्पणीसमालोचनेन च व्याख्याकर्तृणां गूढतत्त्वेषु विषमस्थले-
ष्वपि सुस्पष्टसरललेखनशैली तथा पटुवी प्रणिधेया ययाऽल्पायासेनैव दुरधि-
गमोऽपि विषयो हृदयङ्गमः कोमलधियामपि भवति ।

महदुपकृताः खलु व्याकरणशास्त्रार्थपरिशीलनपरा विद्यार्थिनो महामहो-
पाध्यायपदविभूषितैः शास्त्रिवर्यैः सुब्रह्मण्यशर्मभिः स्वकृतलघुटिप्पण्या । अनया
च टिप्पण्या चित्रप्रभायास्तद्द्वारा शब्दरत्नस्य च सारगर्भिता भावा अतितरां
सुस्पष्टीकृताः । कतिपयैराधुनिकैर्विपश्चिद्भिर्नागेशग्रन्थखण्डनप्रयासो विहितः ।
स तु वस्तुतः पक्षपातशून्यो नेति टिप्पण्यनुशीलनेन विशदीभवति । श्रीमद्भिः
शास्त्रिवर्यैर्ग्रन्थस्य सम्पादनमपि तथा सुविहितं यथा नास्त्यवकाशो दोषनिरू-
पणैकवृत्तीनां प्रयासस्य ।

धन्यवादाहां आन्ध्रविश्वकलापरिषद्ध्यत्नैः खलु अद्यत्वेऽपि शास्त्रा-
र्थानुशीलनपरकपठनपाठनप्रणाल्याः हासोन्मुखगतिं दृष्ट्वा तत्पुनरुद्धरणार्थं
बद्धपरिकरैरेवंविधानां ग्रन्थरत्नानां प्रकाशने यत्नो विहितः । एष ग्रन्थो
विद्यार्थिनां भृशमुपकरिष्यतीति सम्भावयन्तो ग्रन्थस्यास्योपादेयत्वे श्रद्धावाना
वर्यं शतशः सबहुमानं धन्यवादैर्ग्रन्थप्रकाशकर्तृन् तत्सहायकांश्च सर्वान् समा-
ज्याम इति ।

पण्डित-उमेशमिश्रा एम्० ए०, प्रयागविश्वविद्यालयः ।

समवेदना ।

इदं प्रकाशयतो मम भृशं मानसं परितापमेति यद्-अप्रेलमासस्य षोडशतारिकायां रविचासरे प्रातःकाले मदीयात्यन्तस्नेहभाजनः श्रीविश्वनाथो नश्वरं वपुः परित्यज्य दिवं गतवानिति । अयमेकविंशतिवर्षवयस्को भावुको नवयुवकः स्व-पूज्यपितामहेन, स्वकीयमाननीयपित्रा, श्रद्धेयपितृव्यचरणेन च शैशवात् अति-स्नेहेन-परमेण प्रेम्णा पालितः पोषितः शिक्षितश्चाभूत् । हा ! साम्प्रतमकाले निष्कुर्येण कालेन कवलिते विश्वनाथेऽनाथा इव तद्वियोगवारिधौ निमग्नाः परिवारवर्गास्तदीयात्मीयजनाश्च सातिशयं शोकाकुलाः सन्ति । अयं निजपितृव्य-परिणत-गोपालशास्त्रिदर्शनकेशरिमहोदयेन आवाल्यात् सुतनिर्विशेषं मन्यमानः काश्यामेव अध्यापितः । श्रद्धेयशास्त्रिचरणाः सदैवाऽस्य समुन्नतौ सर्वथा संलग्ना विविधविधानतः प्रयत्नं विहितवन्तः । शास्त्रिचरणानामेव प्राणाधार आसीत् । गतवर्षे देशसेवानिमित्तं श्रीकृष्णजन्म-मन्दिरं गतवत्सु शास्त्रिमहोदयेषु अस्मिन् सर्वे गुणा विकाशं गता इवोप-लक्षिताः । हा कष्टम् ! आशाकल्पवृक्षोऽयं विलयं गतः । अनेके आशाङ्कुराः समये समये विश्वनाथं विलोक्य मनसि प्रादुरभवन् । हा ! तेनैव समं ते सर्वे सहसा विनष्टाः । सम्प्रति वाराणसीवीथिकासु संस्कृतविद्यार्थिवृन्दं दृश्यं दृश्यं स्मृतिपथमागते विश्वनाथे तद्वियोगजन्यो दावानलो नितान्तं दंढहते मामकीर्णं मनः । तत्पितामहादिपरिवारवर्गाणां कथैव का । शोकसन्तप्त-चेतस्कस्य मे नाग्रे लेखनी प्रसरति । करुणाचरुणालयो भगवान् परलोकगामिने तदात्मने शान्तिं तत्परिवारेभ्यश्च धैर्यं वितरतु ।

—शोकसन्तप्तस्वान्तस्य अवधेशप्रसादशर्मणः ।

विलापः ।

आः आः आः हा कष्टम् ! (सम्भ्रमम्) किमयं पं० वागीश्वरीशर्मा सत्यं वदत्यथवा मम चित्तव्यामोहः ! अरे ! किं वदसि वागीश्वरीशर्मन् ! त्वन्मुखा-भिस्तुतवाग्वज्रेण हृदयं मे विदीर्यते । मनसि च केनापि प्रकारेण शान्तिं ना-याति । अहो कदैवमशुभं निष्पन्नम् ?

वागीश्वरीशर्मा—गतशनौ दर्शनकेशरि-गोपालशास्त्रिणो भ्रातृपुत्रो विष्टम्भरजा ग्रस्तो विश्वनाथो दिवंगत इति किम्बदन्ती छात्राणां मुखाच्छ्रुता । पं० शिवदयालुः—अहो किं सज्जनेष्वपि कुटिलस्य कालस्य का दया, मङ्गल-विहीनवचनभ्रवणेन ममेदानीमेतादृशी दशा, तत् पितृपितामह-कलत्रादीनां कीदृशी दशा सजातेति जानातु विश्वम्भरो भगवान् । अहो ! करुणाकर ! भवसागरपारक ! योगप्रवर्तक ! श्रीकृष्णचन्द्र ! दिवंगतस्य विश्वनाथस्य परि-वारेभ्यः शीघ्रं शान्तिं धैर्यं च प्रयच्छतु । —परिणतशिवदयालुशर्मणः ।

(सम्बत् १९६० वैशाखकृष्णनवम्यां बुधे ।)

वत्स-विश्वनाथ-स्मृतिः ।

(विश्वनाथशोकसन्तप्तस्य तद्वर्त्मपितुः शोकप्रलापः ।)

स्वपोषपुष्टः स्वमनोऽनुशिष्टः कायेन वाचा मनसा बलिष्ठः ।

मत्कल्पनाधार हतः क्व जातो, यद्विश्वनाथो न विलोक्यतेऽद्य ॥

जगद्भुवं मायिकमित्यजानन्, यं पुष्टवान् मोहशतैर्निबद्धः ।

भूमिं यमाकल्प्य मनोऽनुरूपं, हा ! नैकशः कल्पितवान् स्वकल्पम् ॥

सवत्सलः शिक्षितपुत्ररूप्यः पितामहौ पितृ-युगौ जनन्यौ ।

स्वाबोधभिर्भं हृदतीं स्वजायां, गतः क्व हा ! स्वानुजान् विहाय ॥

कृष्णग्रयान्मुक्त इव स्वयं योऽस्मान्मोहमुग्धान् भ्रमजाल-तन्दाव् ।

मध्ये भवान्धेर्विसृज्यनपरागाच्छोचयाः कथञ्चेद्वरिमाश्रयेम ॥

कृष्णोऽभ्यधात्तं विपदि क्षिपामि, भक्तं सदाहं यमिहानुकम्पे ।

सगतने वर्त्मनि विश्ववन्द्ये, श्रद्धास्ति नश्चेद्विस्मया विलापः ॥

पितुः पुरः पुत्रमृतिर्न शक्या, वात्मीकिरादिः कविराह वाक्यम् ।

राजा यदि स्यात्सुनयो विलोमे, विलोमतामेति किमत्र चित्रम् ॥

पिता न शोच्यो न च बान्धवास्ते, शोच्या भवेद्यत्र विकालमृत्युः ।

राजा स शोच्यो नयधर्महीनः स्फुटं विभात्यादिकवेरनुज्ञा ॥

वाच्यः पिता न जननी न च बन्धुवर्गः, पुत्रस्य यत्र निधनं पितुरप्रतः स्यात् ।

वैधर्म्यदोष इति विप्रथितास्ति गाथा, विप्रात्मजस्य निधने रघुनाथकार्यात् ॥

अतो वयं सर्वे इहैकमर्थं, गताः सदेशे स्मृतिमादधानाः ।

तस्मै परेशाय समर्पयामः सर्वं स्वकृत्यं गतशोकवेगाः ॥

इत्यक्षर-तिलैस्सार्धं कटुप्यौः शोक-चारिभिः ।

अञ्जलिं विश्वनाथाय दत्त्वा स्यात् “केशरी” विशुक् ॥

अच्युतसंस्कृतग्रन्थमाला ।

—०:ॐ:०—

इयं संस्कृतग्रन्थमाला काशी श्री जो० म० संस्कृतमहाविद्यालयप्रतिष्ठा-
पकेन दानवीरेण वैदिकसनातनधर्मोद्धारवद्वाधारेण श्रेष्ठिप्रवरलुर्जानिवासि-

(१) यतो हि “न पुत्रमरणं केचिद्दृश्यन्ति पुरुषाः कश्चित् । नाय्यंश्चाविधवा नित्यं
अविष्मन्ति पतिव्रताः ।” इत्यादि वाल्मीकीयरामायणे ।

(२) सदा ईशस्य स्मृतिम् । देशेन सह स्मृतिम् तस्येति भावः ।

श्रीगौरीशंकरगोयनकामहोदयेन पञ्चषवर्षात्प्रभृति प्रचारिता । अस्यां धर्म-
शास्त्रभक्तिवेदान्तशास्त्रीया १५ निबन्धाः प्रकाशिताः, तेषु खण्डनखण्डखाद्यं
महामहाध्यापक-परिडतप्रवर-विद्यावाचस्पति-श्रीचण्डीप्रसादशुक्लकृतभाषानुवा-
दल्लहितमादिमम् । अयं ग्रन्थः कियान् दुरुह इति नापरोक्षं विपश्चिताम् ।
परन्तु अनुवादेन कियतीं सरलतामापन्न इत्यपि नापरोक्षं भविष्यति भाषा-
नुवाददर्शनाम् । साम्प्रतं श्रीसदानन्दप्रणीतः, श्रीजोखीराममटरूमल्लगोयनका-
संस्कृतमहाविद्यालयस्य पुस्तकाध्यक्षेण अच्युतग्रन्थमालाध्यक्षेण च साहित्या-
चार्य-परिडतश्रीकृष्णपन्तशास्त्रिणा सम्पादितः संशोधितश्च 'प्रत्यक्तत्त्व-
चिन्तामणिः' वेदान्तप्रतिपाद्यान्विषयान् पद्यैः प्रतिपाद्य करतलस्थितोमल-
कषत्प्रतिभासयन् बहून् वेदान्तप्रकरणग्रन्थानतिशेते । पद्यानां यथावद-
र्थावबोधाय ग्रन्थकृतैव खोषल्लक्षप्रभाष्यव्याख्यानाम्नी टीकापि कृता, सापि
मुद्रिता इति पुस्तकदर्शनेनैवास्थ महत्त्वं वेत्स्यन्ति विद्वांस इति विरम्यते मुधा
लेखविस्तरात् ।

अस्य मुद्रणं अतीव रमणीयम् । मूल्यं सपादकृत्यकद्वयम् । पुस्तक-
प्राप्तिस्थानम्-अच्युतसंस्कृतग्रन्थमाला, गोयनकासंस्कृतमहाविद्यालय, ललि-
ताघाट, काशी ।—सूर्यनारायण शुक्लः । (न्यायव्याकरणाचार्यः)

“अभिज्ञान-शाकुन्तल-विषयकविचारः”

ले०—यशोदानन्दनशर्मा-शास्त्री जयतलः ।

—०:ॐ:०—

(हरद्वज्जा-मुल्लान)

महाभारतीयशाकुन्तलोपाख्यानसाहाय्येन महाकविकालिदासोऽभिज्ञान-
शाकुन्तलनाटकं निरमिमीत । परन्तु दृश्यते महाभारतीयकथाभगत्-कालि-
दासनिर्मितकथाभागेषु कश्चिद्भेदः । कीदृशोऽयं भेदः ? तथैव करणेऽधिकृतः
कविर्नवा ? कथं विहितः ? विषयेऽस्मिन् क्रियते विचारणा ।

नाटकस्य 'नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्' इत्यादिलक्षणाऽनुसारं कस्यचित्
प्रसिद्धवृत्तस्याभयवान् कविस्तथैवाऽनुकरणे न बाध्यो जायते । यदि तथैव
वर्णयेत्, न तस्मिन् रससञ्चार-सामग्रीं विदध्यात्, न च परिणतौ धर्मादि-
प्रचारं विशकलयेत्, तर्हि कीदृशी विशेषता तस्येतिहासे । नाटके धीरोदात्त-
नायको भवति । इतिहासे यदि धीरोदात्तत्वादिषु न्यूनता भवेत्तर्हि न

तत्रेतिहासदोषः; इतिहासस्य सत्यताऽऽवहत्वात् यदि कविर्नाटक-काव्येषु तथैव स्थापयेत्तदा नासावशुद्धिमात्रदोषवानेव, प्रत्युत—कविपङ्क्तिष्वप्यगणनीयः सम्भविष्यति । यतो हि नाटक-काव्यादीनामुद्देशो न केवलमितिहासबोधनम्, (तत्कृते तु इतिहास-ग्रन्थानां जागरूकत्वात्) प्रत्युत—नायकस्य चरित्र-चित्रणं रससञ्चारः शिक्षादिरप्युद्देशो भवति । इतिहासोद्धर्ता एव न कविर्मन्यते; उक्तमेतद् ध्वनिकारानन्दवर्द्धनाऽऽचार्य्येणापि—

“न हि कवेरितिवृत्तमात्रनिर्वहणेनात्मपदलाभः, इतिहासादेव तत्सिद्धेः” अतः सिद्धमेतद्यत् प्रयोजनवशात् कविरितिहासस्य कमप्यंशं परिवर्तयितुमधिकृतः । नाटकीयकलायां पारङ्गतः—कालिदासो व्यचीचरत्; यद्यहमपि महाभारतीय-शकुन्तलोपाख्यानबहुष्यन्तस्य चरित्रमङ्गयिष्यामि, तदा धीरोदात्तत्वादिषु न्यूनता सम्पत्स्यते । ‘प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धौरोदात्तः प्रतापवान्’ लक्षणेऽस्मिंश्च विरोधोऽपि भविष्यति; अतोऽसौ महाभारतीय-दुष्यन्त-चरित्राच्छकुन्तला-नाटकीय-दुष्यन्तचरित्रं स्वकल्पनाशक्ते—प्रभावाच्चमत्कृतमकरोत् । परिवर्तनेनाऽनेन प्रतीयते कवेर्मस्तिष्क-प्रौढत्वम् । महाभारते तु अहपीयसी कथा वर्णिता, यथा—

आश्रमस्थितं राजानं लज्जापराङ्मुखी शकुन्तला स्ववंशपरिचितं विधत्ते; कृतविवाह-प्रस्तावश्च तं निषेधति । राजा गुप्तविवाहमिमं न्याययुक्तमाचष्टे । तदा शकुन्तला ‘मदीयपुत्रो राज्योत्तराधिकारी भविष्यति’ इति प्रतिज्ञां कारयित्वा तदीय-गुप्तेच्छां पूरयति । राजा स्वस्थानप्रस्थानं विधत्ते । उद्भवति शकुन्तलाया—पुत्रः, शकुन्तला च तपस्विभिः साद्धं राजसभामेति; राज्ञा तिरस्कृता च मृत्योर्भयं बोधयित्वा तं भर्त्सयन्ती सती स्वदिव्यं जन्म स्मारयित्वा आक्षेपं विधत्ते ।

अन्ते चाकाशवाणी श्रूयते यद्—राजन् ! कुमारो युवराजपदार्हः, शकुन्तला च त्वत्पत्नी । राजाऽब्रवीद्यत्—‘कुमारो भरत एव राज्याधिकारी’ इति मया वार्तामेव साधयितुं कपटमिदमाचरितमासीत् ।

शकुन्तलानाटके तु कालिदास—कथामिमां नवीनप्रकारेणाचित्रयत् । तत्र तस्या अलयोऽपि लज्जावशीभूतास्तदीयवंशं न प्रकटयन्ति, सङ्केतेनैव बोधयन्ति, किमु शकुन्तला ? नाटकेऽस्मिन् तदीयविवाहो भावी परिणामश्च चातुर्य्येण दर्शितोऽस्ति । राज्ञोऽयुक्तव्यवहारहेतुर्दुर्वाससप्रस्थाप एव, अतश्शकुन्तलाया दुष्यन्ते प्रेमातिशय—प्रतीयते; यतः प्रेमवशीभूता शकुन्तला अतिथि-सत्कारकर्तव्यमपि न व्यचीचरत् । तत्र नैवा राजानं भर्त्सयति, नच दुष्यन्तं

एष कपटनीतिमाचरति । शापहेतोः स शकुन्तलां प्रत्याचष्टे, न तु महा-
भारतीयदुष्यन्तवद्ब्रह्मावैव । असौ रूपवतीं शकुन्तलां ततो घृणाया विचारं
चेतसि धृत्वा न तिरस्करोति, परन्तु पर-स्त्रिया अन्तःपुर-स्थापन-कलङ्कादेव ।
अनेन प्रकाशते राक्षश्चरित्रोदात्तता । शकुन्तला विरहदिनानि दुःखेन व्यतीत्य
पतिव्रता-स्त्रीवत्स्वीयधर्ममयापयत् । यतस्तस्याः प्रेम पवित्रं प्रशस्यञ्च
सज्जातम् । यद्यनयोश्चरित्रं महाभारतमिवाऽङ्कितं स्यात्, तर्हि नायकनायि-
कयोश्चरित्रे दोषजागरणान्नाटकमिदमुत्तमतास्थानेऽधमतां यायात् ।

परन्तु कालिदासोऽत्यन्तयोग्यः, तत्फलमेतत्—यन्नाटकमिदं सञ्च श्रेष्ठतां
प्राप्तम् । अश्वोत्तमतायामन्यान्यपि पर्याप्तकारणानि, यथा—चतुर्थाऽङ्के
शकुन्तलायाः पतिगृहगमन-समये तस्याः पशुपक्षिभिस्तथाऽजीवैर्वृक्षादिभिरपि
सह प्रेम, प्रियंवदाऽनुसूययोः स्वभाववैचित्र्यम् ; विदूषकस्य दृश्यम्, तथा-
ऽन्यप्रकरणानामपि निर्व्वाहोऽत्यन्तसुन्दरः; परन्तु विस्तारभयात्तेषां न
क्रियते विशकलनम् । ('संस्कृतसाहित्येतिहासा' त्सहायता प्राप्ता विचाराणा-
मेषां सङ्ग्रहे)

योधपुरस्थ श्रीसनातनधर्म-सभायाः

• वार्षिकोत्सव-विवरणम् ।

विदोक्कुर्वन्तु खलु श्रीरामजयन्तीसमुत्सवकाले चैत्रशुक्लनवम्यां दशम्यां
च दिवसेऽस्याः सभायाः वार्षिकोत्सवस्समजनि । लब्धराजप्रतिष्ठितपदकः
भूतपूर्वदीवान-पदधारी मेहताश्रीकृष्णसिंहः सभापतिपदमलमकरोत् ।

स्थानीयैः ब्रजवासिभिश्च पूर्वं मङ्गलाचरणं कृतम् । ततश्च पं० भगवतो-
लाल-महन्तसरयूदास-लाला-अमृतलाल-देवीदत्त-भगवत्दासादिभिर्विद्वद्भिः
राममाहात्म्यसूचकं भाषणं दत्तम् । ततश्च समस्यापूर्तिपाठस्समजायत ।

हिन्दीभाषायां (१) रामको (२) राममय संसार है ।

संस्कृतभाषायां (१) रघुनन्दनम् (२) रामाय तस्मै नमः ॥

समस्या-पूरकाश्छात्राः विंशतिपरिमिता आसन् । एवं नवम्यां राम-
ध्वनिपूर्वकं सभा-कार्यं समाप्तिमगात् ।

अन्येद्युरपराह्णे चतुर्वादनकाले समितिः प्रारब्धा । सर्वसम्मत्या सभा-

२६०

सूच्योदयः ।

पति-महोदयेन श्रीमत्पुष्टिकरावतंसकचरावतकुलोत्पन्न—परिडितवरलाल-चन्द्रस्य परिचयो दत्तः । अथ च योग्यतां सर्वैर्निश्चित्य वेदान्तशास्त्रपटु-लालचन्द्रः “वेदान्तभूषण” पदेनालमकारि ।

संस्कृतसमस्या-पूरकाय प्रथमाय द्वारकादत्तभट्टाय हिन्दीसमस्या-पूरकाय नूतनकविराममनोहराय पारितोषिक—(मेडल) पदकद्वयं वितीर्णवान् सभापतिः ।

रामायण-गीता-संस्कृतभाषापरीक्षासूचीर्णैभ्यश्चात्रेभ्यः तत्तत्कार्यालयेभ्यः प्राप्तानि गतवर्षीय-प्रमाण-पत्राणि दत्तानि । ततः मनसारामशास्त्रिणा वार्षिकं विवरणम् पठितम् । आयुर्वेदाचार्य-उत्साहरामसाधुवरस्य परिडितवृद्धिचन्द्रशास्त्रिणश्च रुचिकरं धार्मिकभाषणं बभूव । अनन्तरमग्रिमाऽब्दस्य कृते निम्नोक्ताः कार्यकर्तारः निश्चिता अभूवन् ।

सभापतिः—पं० भगवतीलालविद्याभूषणः, उपसभापतिः—पं० लालचन्द्र व्यासः, मन्त्री—पं० नरनारायणः एम्० ए०, उपमन्त्रिणौ—पं० वृद्धिचन्द्रशास्त्री, (प्रीवियस) कुंवर व्यास जयनारायण विशारदश्च, आयव्ययनिरीक्षकः रघुवर-प्रसादः कविराजः, पुस्तकालयाध्यक्षः—पं० भवानीशंकरशास्त्री,

निवेदयति-नरनारायण आसोपा, एम्० ए० (प्रीवियस) मन्त्री ।

कुम्भाऽर्धकुम्भपर्वार्थो विचारः ।

—:ॐ:—

ले०—दयालुचन्द्रशर्मा ज्योतिषी काष्ठपालः ।

(लैया, पञ्जाब)

वर्षाणां त्रितयान्तरेण सृजनाः ! पर्वणि कुम्भाख्यत—

अत्वारि प्रभवन्ति देवतदिनीमुख्येषु तीर्थेषु च ।

पौर्वापर्य्यसमागतं श्रुतिगतं तत्रेदमापृच्छयते

कीदृक्प्रहयगतो हि घटते कुम्भाख्यपर्वोदयः ॥ १ ॥

कुम्भाख्यपर्वप्रतिसूचकानि वाक्यानि शास्त्राऽनुमतानि तत्र ।

भ्रमोऽस्ति भेदोऽस्ति, विदां वरिष्ठैर्विचार्य्य कार्योंऽत्र विनिर्णयोऽयम् ॥ २ ॥

तद् यथा—अखिलशास्त्रनिष्णात-श्रीबालरामोदासीनद्वारा प्रकाशिते

‘गङ्गास्थितिसमयमीमांसानिर्णये’ धृतवाक्यानि—

“विवादे काश्यपेयानां यत्र यत्राऽवनिस्थले ।

कलशो न्यपतत्तत्र कुम्भपर्वं तदोच्यते ॥ १ ॥

गुर्विन्द्रर्वस्वपुत्रैश्च कलशो रक्षिनिपातितः ।

कलहाक्रान्तचेतोमिदैत्यैः शुक्रप्रचोदितैः ॥ २ ॥

चन्द्रः प्रक्षवणाद् रक्षां सूर्यो विस्फोटनाद् दधौ ।

दैत्येभ्यश्च गुरु रक्षां शौरिदैवेन्द्रजाद् भयात् ॥ ३ ॥

सूर्येन्दुगुरुसंयोगस्तद्राशौ यत्र वर्त्सरे ।

सुधाकुम्भस्रवे भूमौ कुम्भो भवति नान्यथा ॥ ४ ॥

तत्राऽघनुत्तये नृणां तुर्याः स्युर्भुवि भारते ।

अष्टौ लोकान्तरे गम्या देवैर्गम्या न चेतरैः ॥ ५ ॥

पृथिव्यां कुम्भयोगस्य चतुर्धा भेद उच्यते ।

चतुःस्थले निपतनात् सुधाकुम्भस्य भारते ॥ ६ ॥

गङ्गाद्वारे प्रयागे च धारागोदावरीतटे ।

कलशाख्यो हि योगोऽयं प्रोच्यते शङ्करादिभिः ॥ ७ ॥

एतल्लेखोत्तरं तीर्थानां पृथक् पृथक् कुम्भयोगलक्षणमपि तत्रैवेत्

लिखितम्—

(१) गोदावरीकुम्भः ।

अश्वमेधफलञ्चैव लक्षगोदानजं फलम् ।

प्राप्नोति स्नानमात्रेण गोदायां सिंहगे गुरौ ॥

(२) गङ्गाकुम्भः ।

पश्चिनीनायको मेघे कुम्भराशिगतो गुरुः ।

गङ्गाद्वारे भवेद् योगः कुम्भनामा तदोत्तमः ॥

(३) प्रयागकुम्भः ।

मकरे च दिवानाथे अजगे च बृहस्पतौ ।

कुम्भयोगो भवेत्तत्र प्रयागे ह्यतिदुर्लभः ॥

(४) अवन्तीकुम्भलः ।

घटे सूरिः शशी सूर्यः कुङ्गा दामोदरे यदा ।

धारायाश्च तदा कुम्भो जायते खलु मुक्तिदः ॥

इति प्रोक्तप्रमाणानां पूर्ववाक्यविरोधतः ।

कथं सङ्गच्छते तद्वत् तीर्थेषु कुम्भनामतः ॥ ३ ॥

अथ च पूर्वोक्ताऽवन्तीकुम्भलक्षणविरुद्धं लक्षणमवन्तीपुरवासिज्योति-
र्वित्-प०सूर्यनारायणद्वारा प्रकाशितसिंहस्थमाहात्म्यनामकग्रन्थे त्वेवं
निर्णीतम्—

“सिंहराशिगते जीवे मेषस्थे च दिवाकरे ।
तुलाराशिगतश्चन्द्रः स्वातिनक्षत्रसंयुतः ॥
सिद्धियोगः समाख्यातः पञ्चात्मा योगकारकः ।
धारायाञ्च तदा कुम्भो जायते खलु मुक्तिदः ॥”
एवं प्रोक्तप्रमाणेषु विरोधः सम्प्रजायते ।
तदर्थं प्रक्रिया काचिद् विवृणुतेः सम्प्रकाशयताम् ॥ ४ ॥

अथ च

गोदावर्यां हरौ जीवे कुम्भयोगोऽधुना गतः ।
आगामिमाधवे मासे धारापुण्यां विनिश्चितः ॥ ५ ॥
तदर्थमुद्यमं तत्र संस्थास्तीर्थपुरोहिताः ।
कुर्वन्तः सम्प्रवर्तन्ते तदिदं कथ्यतां कथम् ॥ ६ ॥

अर्धकुम्भपर्वविचारः ।

अथ चागामिवैशाखे गङ्गाद्वारगता द्विजाः ।
अर्धकुम्भाऽभिधं पर्वं मत्वोत्साहं प्रकुर्वन्ते ॥ ७ ॥
तदर्थं श्रूयते लोके कुम्भात् षड्राशियोगतः ।
अर्धकुम्भो भवेन्नूनं तत्राऽप्यस्ति भ्रमः खलु ॥ ८ ॥
कदा कुम्भो हरिद्वारेऽभूत् कीदृक्षग्रहयोगतः ।
कुम्भेऽप्ये चेद्घटाख्योऽभूत्तर्ह्यप्यर्धघटो नहि ॥ ९ ॥
एवं पूर्वोक्तवाक्यानां मतभेदविनिर्णयः ।
परिदतैश्शास्त्रमर्मज्ञैः कर्त्तव्यं पक्षवर्जितः ॥ १० ॥ *

❁ अत्र मान्यपण्डितानां विमर्शोऽपेक्ष्यते ।

व्याह्रियते । तदेवाग्निदेवस्याध्यात्मस्वरूपमवगन्तुञ्च सूत्ररूपमास्ते । अत्राध्यात्मविज्ञाने बुद्धिमेवो न भवेत्, तदुच्यते—जीवेभ्यो धर्माधर्मफलदातृत्वेन भगवान् यमो धर्मराज इत्याख्यायते, धारिकाया धर्मशक्तेर्नियामकत्वेन च भगवान् अग्निदेवः प्रोच्यते । जीवैः कर्मभिरेव शुभाशुभफलानि प्राप्यन्ते । पुण्यकर्म शुभदं पापकर्माशुभप्रदञ्च भवति । एते एव द्विविधे कर्मणी धर्माधर्मौ स्याताम् । मनुष्याणां समष्टिधर्मकार्यानु रूपमेव देशमङ्गलमुपजायते । तथा हि, धर्मयज्ञशब्दो पर्यायवाचकावासाते । ततो यज्ञादुत्तमा वृष्टिर्देशे जायते । एतदेव यज्ञाद्वृष्टे रहस्यम् । यज्ञस्यापि पुनरनेके भेदाः सन्ति, यथा—दानयज्ञस्तपोयज्ञः कर्मयज्ञो योगयज्ञो ज्ञानयज्ञो वैदिकयज्ञः, स्मार्त्तयज्ञः तान्त्रिकयज्ञादयश्च । यज्ञस्यैतावद्विस्तृतस्वरूपानुबन्धादनार्यदेशेऽपि यज्ञ एव वृष्टेः कारणमवधेयम् । अग्निर्देवता तां यज्ञशक्तिं देवलोकं नयते देवांश्च तर्पयति । वैदिकयज्ञे त्वग्निदेवस्य प्राधान्यं प्रत्यक्षमेवास्ते, अनया यज्ञशक्त्यैव सम्बद्धितो देवराज इन्द्रो निजैर्माण्डलिकशासकैर्यथायोग्यं पृथिव्यां प्रचुरां वृष्टिं कारयति । एतेन यज्ञालौकिकस्वरूपेण सममग्निदेवमुखस्यापि लोकोत्तरो विद्यते सम्बन्धः । श्रौतयज्ञेष्वामृतयस्तन्मुख एव दीयन्ते । इत्थं हि देवानां पुरोहितो ब्राह्मणवर्णोऽग्निः सृष्टिमात्रस्य संरक्षकः, प्रतिपालकः, सर्वमान्यश्च वर्त्तते । अग्निदेवस्य त्रीण्येतान्याध्यात्माधिदेवाधिभूतस्वरूपाणि पृथक्पृथक् प्रणिधातुं पदार्थविद्याशक्त्योगशक्त्यज्ञानशक्तेश्च कीदृक् प्रयोजनं चरीवस्ति, तदुपर्युक्तविज्ञानतत्त्वैरस्मिन्नध्याये प्रस्तुताग्निस्तोत्रस्यातिचमत्कारपूर्णं रहस्यैश्च प्रमाणितं भवति । भगवतोऽग्नेर्मुखस्य सप्तानां जिह्वानाञ्च मौलिकविज्ञानस्यान्वेषणे कृते तदीया सर्वव्यापिका शक्तिः पटिचीयते । एतत्स्तोत्रप्रतिपादितविज्ञानमननाद्वेदशास्त्रोक्तयज्ञानां गुह्यत्वं किञ्चित्मात्रमवबुध्यते । भगवतोऽग्निदेवस्य महिम्ना समं यज्ञसम्बन्धेन भस्मनस्तद्धारणस्य च महीयान् महिमा महीयते । शास्त्रैरष्टविधस्नानानि प्रतिपादितानि । यथा—जलस्नानं मन्त्रस्नानं मानसस्नानं भस्मस्नानादिकञ्च । तत्र यज्ञशेषसम्बन्धाद् भस्मस्नानमहत्त्वमस्मिन् स्तोत्रे निगदितम् ॥ १-५० ॥

शततमाध्याये पुनरपि तदेवाग्नेर्महत्त्वं प्रतिपादयति ।

अग्निदेवस्याध्यात्माधिदेवाधिभूतस्वरूपाणां स्वातन्त्र्यादिगूढदर्शनं पूर्वमेवाकारि । सम्प्रति यद्रूपमाविरभूत्, अन्तरदधाञ्च, तत्तस्याधिदैव रूपमस्ति । एतदेव पूर्णत्वं वैदिकविज्ञानस्य यत्, तत् किल त्रिभिरेभिर्विज्ञानैः प्रपूर्यते, तत्र च सूक्ष्मस्य देवजगतः सत्यत्वं प्राधान्यञ्चास्नायते स्म ॥ २०-२५ ॥

फलश्रुतौ शङ्कासमाधानम् ।

वेदानां पुराणादिशास्त्राणाञ्च फलश्रुतौ विविधाः शङ्काः समुत्पद्यन्ते । तत्समाधानसौकर्यार्थमुच्यते-नित्यशब्दब्रह्ममयो वेदस्तदाश्रयजन्याः समाधि-भाषादिगोचराः शास्त्रीयशब्दाश्चान्तर्जगद्रूपिणा सूक्ष्मदैवराज्येन समं साक्षात् सम्बन्धन्ति । कार्यकारणसम्बन्धतस्तेषु देवी शक्तिर्विराजते । तामेव दैवीं शक्तिमभिलक्ष्य रुचिप्रवर्द्धिनी फलश्रुतिराख्यायते ॥ २६-४५ ॥

एकोत्तरशततमेऽध्याये भगवतः सूर्यदेवस्य त्रिविधस्वरूपवर्णनम् ।

भगवज्ज्योतिर्मयस्य सूर्यदेवस्य त्रिविधानि रूपाणि सन्ति । तज्ज्योतिः षोडशकलाभिः प्रपूर्यते । तासामेव षोडशकलानां वर्णनमुपरिष्ठात्तदध्यात्म-स्वरूपविवेचनायामागतम् । तेषां षोडशनामधेयानामध्ययनं भगवतः सूर्य-देवस्यैतदध्यात्मस्वरूपमिति विशोधयति । वेदानां पुराणशास्त्रादीनाञ्चै-वंविधाध्यात्माधिदैवाधिभूतात्मिकाया विभिन्नवर्णनपद्धते रहस्यज्ञानाभावात् सामान्यपाठका विमुह्यन्ति । तस्मात् पूर्ववर्णितविज्ञानं ध्यायं ध्यायमनु-शीलने वेदशास्त्राणामाकलितेऽनुकूलानां प्रतिकूलानां वा केषाञ्चिदपि जनानां विमूढतायारतत्रावसरो नागमिष्यति । सूर्यदेवस्याधिदैवरूपविधानं तु बहुधा शास्त्रेषु प्राप्यते, तदीयाधिभूतरूपमपि प्रत्यक्षमेवास्ते । यत् किल स्थूलद्रष्टव्या इन्द्रियगोचरमपि नानाविधानां शक्तीनां विभिन्नानामधिकाराणाञ्च क्रियाकलापैरेनुभवनीयमस्ति, यत्तु दार्शनिकैरन्यप्रकारेण पदार्थविद्यानिष्णातै-र्विज्ञैश्चान्यथा दृश्यते । उपर्युपवर्णिने सृष्टिप्रकरणे यदण्डोत्पत्तिर्वर्ण्यते स्म, सा प्रथमप्राकृतिकसृष्टिरवगन्तव्या । तथा ह्येकब्रह्माण्डमहाप्रलयानन्तरं यदा पुनस्तस्य ब्रह्माण्डस्य सृष्टिः सम्भवति तदादौ जगज्जनन्या महामायाया ब्रह्मप्रकृतेरनुकम्पया विकृष्टः परमाणुपुञ्ज एकत्राकृष्टस्तदादिमाण्डत्वेन परिण-मति । तदेव सहस्रांशुसमप्रभं हैममण्डं ब्रह्माण्डगोलकमजनि । इमामेव दशां पदार्थविद्यावेदिनो बुधगणा जीवसृष्टेरनुपयोगिनः पृथिव्यादिवासस्था-नस्यादिमामवस्थामाकलय्य वर्णयन्ति । शास्त्रेषु यो ब्रह्मविष्णुरुद्राणां जग-दभ्यायाश्च कालो वर्णितः, असौ जगदभ्याकालोऽस्या एव प्राकृतिकसृष्टेः क्षणं द्योतयति । इयं जीवोत्पत्तेः प्रागवस्था प्रणिधातव्या । इमामेवाऽवस्थां यावदधिगत्य पदार्थवादपरायणो दर्शनसमूहः परमाणोनित्यत्वमङ्गीकरोति । तत्पश्चाद् ब्रह्मा प्रादुर्भूय यां सृष्टिं करोति सा ब्राह्मी सृष्टिरभिधीयते । तत्सृष्टी-यामवस्थायां प्रजापतयो देवा जायमाना यां सृष्टिं रचयन्ति, सा मानसी दैवा

वा सृष्टिराख्यायते, चतुर्थ्यामवस्थायान्तु स्त्रीपुरुषसंयोगजन्या या सृष्टिरुत्पद्यते सा मैथुनी जैवी वा सृष्टिर्वभण्यते । एतदेव सृष्टेरलौकिकं दुर्ज्ञेयञ्च रहस्यमस्ति । अत्र सृष्टिप्रकरणे यः किलैकतो बहुरूपसम्भवक्रमो विद्यते, तस्मिन्नेव क्रमे त्रिगुणमयी ब्रह्मप्रकृतिः स्वसाम्यावस्थातो वैषम्यावस्थामधिगच्छति, तदा त्रयो गुणा युगपत् रूपदन्ते । यत्र स्पन्दस्तत्र कम्पनम्, यत्र कम्पनं तत्र शब्दः सम्भवति । अयं प्रकृतेः प्रथमस्पन्द एव ॐकार आस्ते । तस्मादसौ सूर्यदेवेन सम्बध्यते । निखिलसर्गाद्यावस्थासम्बद्धोऽपि यावज्ज्योतीरूपमयं ॐकारः सम्बध्नाति, एतावानेव सूर्यदेवसम्बन्धो ज्ञेयः । तज्ज्योतिःसम्बन्धिनः सप्त भेदाः सप्त रङ्गाः सन्ति, त एव च सूर्यदेवस्य सप्त अश्वा आम्नायन्ते । अत्र शङ्क्यते-भूलोकमारभ्य सप्त ऊर्ध्वलोका उत्तरोत्तरं स्थूलाः सन्तीति कथमादिष्टम् ? यतः प्रत्यक्षं भूलोक एव सर्वतः स्थूलो दृश्यते । तत्र समाधीयते-यत्राधिभौतिकी स्थूलता स्यात्तत्राध्यात्मिकी सूक्ष्मता नूनं सम्भवेत्, यथा जगत्यां स्थूलकायस्य मल्लस्य बुद्धिरल्पीयसी दृश्यते, तथैव यत्राधिभौतिकी सूक्ष्मता तत्राध्यात्मिकी स्थूलता भवत्येव । तथा हि, भूलोके आध्यात्मिकी सूक्ष्मता वर्त्तते सप्तमे ऊर्ध्वसत्यलोके च सर्वतोऽधिकाध्यात्मिकी स्थूलता विराजते । तस्मादत्र भूलोकमारभ्य सत्यलोकं यावत् सप्तानां लोकानामुत्तरोत्तरमेकतोऽपरलोकस्याधिकं स्थूलत्वमुपदर्शितम् “स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते” इति गीतोक्तेः स्वभाव एवाध्यात्ममास्ते । तस्यामवस्थायां प्रकृतिर्नैव विकुरुते । तत्रत्यैव प्रकृतिर्विद्यानाम्नाऽभिधीयते, सैव ब्रह्म साक्षात्कारयति । एषेधावस्था स्वरूपावस्था प्रणिधेया । ततः प्रथममध्यात्माधिदेवाधिभूतभाषाः पञ्चानानाभावाश्च प्रकाशन्ते । द्वैतदशेयमखिला बोध्या । यदा द्वैतदशा जायते तदा चिज्जडौ सदसतौ इत्यादिभेदभावा उत्पद्यन्ते, तत्र द्वैतप्रपञ्चे चान्तःकरणमासज्जते । तस्मिन् क्षणे सूर्यदेवस्याध्यात्मप्रकाशोऽन्तःकरणात्तिरोधत्ते । यस्मादविद्या सूर्यदेवमाच्छादयति, विद्या च तत्तेजोऽन्तःकरणमालोकयति । एतत्तेजोजागृतिनिमित्तमेव गायत्रीमन्त्रजपो गायत्र्या उपासना वा विधीयते । एतदेव गायत्रीजपरहस्यमस्ति । ब्रह्मप्रकृतेर्महामायाया विद्यारूपमेव वेदमाता गायत्री गीयते, सच्चिदानन्दमयब्रह्मणश्चाधिभौतिकी प्रकृतिरेव सूर्यदेवो वर्त्तते । तदेव ब्रह्मरूपमवधेयम् ॥ १-२७ ॥

द्वयोत्तरशततमेऽध्याये वेदोत्पत्तिविज्ञानं गायत्रीमन्त्रोपासनया

सह विश्वज्योतिरादित्यदेवस्य सम्बन्धश्च निर्दिशति ।

वेदशास्त्रेषु ब्रह्माण्डमयं पिण्डमयं नादमयं बिन्दुमयमक्षरमयमिति पञ्चविधानि पुस्तकानि शब्दशास्त्रविचक्षणैर्व्याख्यातानि । तेष्वक्षरमयं पुस्तकं क्षणभङ्गुरं विद्यते, अवशिष्टान्यपि ब्रह्माण्डमयप्रमुखानि चत्वारि पुस्तकानि यथाकालं विनश्वराणि भवन्ति । किन्त्वेतानि चत्वारि पुस्तकानि दैवानि सन्ति, तस्माच्चिरस्थायित्वं भजन्ते । पुनरस्मिन् पुस्तकचतुष्टयेऽपि नादमय-पुस्तकमहत्त्वं सर्वतोऽतिशेते । वेदा अपि नादमयानि पुस्तकानि विद्यन्ते । चतुर्विधेषु दैवपुस्तकेषु ब्रह्माण्डपिण्डबिन्दुमयानि त्रीणि पुस्तकानि तु प्रेरणयाऽन्तःकरणे भावरूपतः प्रादुर्भवन्ति । पन्तु नादमयवायूपिणो वेदा न तथाऽऽ-विर्भवन्ति । सृष्ट्यादौ यथावद्वेदमन्त्रा ऋषीणामन्तःकरणे श्रूयन्ते, तस्मात्ते श्रुतयः प्रोच्यन्ते । एतदेव वेदानां सर्वोपरि महत्त्वमास्ते । उपर्युक्तवर्णने सृष्ट्यादौ ब्रह्मा वेदानाविर्भावयतीति व्याख्यानस्यापि स्वारस्यमिदमेव । प्रेता-दिसाधकं देवोपासकं वा व्यक्तिमात्रमेवानुभवति यत्, प्रेतभाषा देवभाषा वा केवलं तेनैव श्रूयते येन समं प्रेतदेवयोः सम्बन्धः समजनि । यद्येकस्मिन् स्थाने दश मानवा युगपदेकत्रिताः सन्ति, तत्र कस्यचनैकस्य शरीरेण सह प्रेतसम्बन्धो भवेत्, तदा तेषु स एवैको जनः प्रेतवाचांमाकर्णयिष्यति येन साद्वं प्रेतस-सम्बन्धो जातः । तच्छ्रवणमप्यन्तर्जायते न बहिरतो नान्यः कश्चित्प्रेतवचस्तच्छ्रोतु-मर्हति । एवमेव यदा कुत्राप्युपासकमण्डले देववाणी श्रूयते तदा सा तस्यैव श्रवणगोचरतामापद्यते, यत्र दैवी कृपा सम्भवेत्, सा च देववाणी न बहिरपि त्वन्तर्निशम्येत । वेदाविर्भावं विज्ञातुमेतदेवोदाहरणं पर्याप्तमस्ति । येषामल्प-प्यन्तर्दृष्टिरास्ते ये च स्तोकमपि देवजगत्या समं सम्बद्धान्ति तेऽवश्यमेतद्रहस्य-मनुभवेषु । सृष्टिप्रारम्भे यदा केवलं ब्रह्माण्डगोलकमुदभवत् तदा जैवी सृष्टि-र्नासीत्, सैव प्राकृतिकसृष्टिः सङ्गीयते । ततोऽनन्तकोटिब्रह्माण्डभाण्डोदरी ब्रह्मशक्तिर्महामाया प्रतिब्रह्माण्डं ब्रह्मविष्णुमहेशात्मिकां त्रिदेवमूर्तिं जनयामास । यदा भगवान् विष्णुर्योगनिद्रायामस्त्राप्सीत्, भगवान् ब्रह्मा तन्नाभिकमलादा-विर्भूय सृष्टिक्रियायै जागृतवान्, भगवान् शिवश्च तच्छरीरयोर्व्याप्त आसीत्, तदा भगवता ब्रह्मदेवेन ज्ञानमयं तपस्तप्तम्, बहिर्ज्ञानं प्रत्याहृत्यान्तरेकतत्त्वे युकोऽभूदिति यावत् । तत्क्षणं भगवान् ब्रह्मा 'पूर्वकल्पे किमासीत्, इति सस्मार, एषैवावस्था 'यथापूर्वमकल्पयत्' इति श्रुत्या प्रतिपाद्यते । यदा भगवद्ब्रह्मणोऽन्तःकरणात् सृष्टिप्रवाहो बहिर्गन्तुमारेभे, तदा साम्या-वस्था प्रकृतिर्द्वैतम्यावस्थाभाससाद, त्रयो गुणा युगपच्चकम्पिरे । यत्र कम्पनं तत्र शब्दः सम्भवेत् । अयमेव गुणत्रयसमस्पन्दजन्यो घोषः

प्रणव इत्युच्यते । शब्द आकाशतत्त्वगुणो वेद्यः । आकाशतत्त्वं सर्वतत्त्वेभ्यः सूक्ष्मो विद्यते । तत आदिसृष्टौ सर्वप्रथमं शब्दप्रादुर्भावो नैसर्गिकः । तस्मादेव सृष्टिप्रारम्भे प्रथमं शब्दाविर्भावो निर्दिष्टः । सोऽयमेकोऽद्वितीयः शब्दः सञ्ज्ञे । एष एव प्रणवो भगवतः स्वाभाविकं नाम वर्त्ततेतराम् । नामानन्तरं रूपप्रादुर्भावः स्वाभाविकः प्रणिधेयः । किं बहुना, यत्र नामधेयं तत्र रूप-सद्भावोऽपि नैसर्गिकः । अतो यथा ब्रह्मप्रकृत्या समं प्रणवः सम्बध्नाति तथैव ब्रह्मज्योतिर्मार्तण्डेन सार्द्धं सम्बद्धमास्ते । सच्चिदानन्दब्रह्मणश्चिन्मयी सत्ता एव घनीभूता ज्योतीरूपमादधे । तेन ज्योतिषा वहिरन्तश्च प्रकाशित-मभूत् । तदेवान्तर्जगत्यां ज्ञानाधारभूतं वहिर्जगत्यां सूर्यमण्डलञ्च जातम् । एतदेव प्रकृतेः प्रणवस्य चित्सत्ताया भगवदादित्यस्य च समुत्पत्ते रहस्यम् । सर्गादौ यदा जैवसृष्टिः प्रारब्धाऽभूत्, ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपिणी त्रिपुटी च निरमायि, तदा सर्वप्रथमं भगवान् ब्रह्मा प्रणवमाकर्णयामास । ततः प्रणवात् पुनर्वेदा आविरभवन् । त एव वेदाः श्रुतिसंयोगाद् ऋषीणामन्तःकरणेषु प्रकाशिता ऋषिभिश्च सृष्टौ प्रचारिता अभवन्, तस्मिन्नेव समये च त्रिपुटीप्राकट्येन सह ज्योतिरपि समुदयत् । तत्कालीनं विश्वज्योतिरेव भगवान् आदित्यदेवो विद्यते । अयमेवादित्यदेवः सप्रणवगायत्रीमन्त्रेण गायत्र्युपासनायां गायत्री-रूपेणोपतिष्ठति । प्रणवयुक्तगायत्र्युपासना अस्या एव तेजोमय्या ब्रह्मसत्ताया उपासना वर्त्तते । गायत्र्युपास्तेर्वरीयसी नान्या काचिद् ब्रह्मोपासनाप्रणाली भवितुमर्हति । इदमेवादिमसृष्टौ शब्दरूपोत्पत्तेर्गूढतमं रहस्यम्, इयमेव सृष्टेरादिमाऽऽवस्था च । उपासकानामन्तःकरणमिमांसेवाऽवस्थामासाद्य ब्रह्म-सान्निध्यं समुपैति, नात्र सन्देहः । अस्मिन्नेव पुराणे आदित्यदेवस्योत्पत्ति-रदितिदेव्याः सकाशादपि व्याख्याता, तत्र सन्देहो भवितुमर्हति । तत्र सुगमं समाधीयते—अत्रत्यमादित्याविर्भाववर्णनम् आदित्यस्याध्यात्मरूपं विवृणोति, अदितेरादित्यस्योत्पत्तिर्या प्रोक्ता सा तु तस्याधिदैवं रूपं प्रकाशयामास, यश्चा-दित्यो देवविशेषो वरीवर्त्ति ॥ १-२२ ॥

त्रयोत्तरशततमाध्याये जलतत्त्वविवेचनम् ।

अत्र यज्जलसृष्टिवर्णनमास्ते, न तत्तुरीयं जलतत्त्वमगन्तव्यम्, तत्तु कारणवारिरूपं जलं विद्यते । तथाहि, सर्गादौ पूर्वकल्पसर्गसम्भवा सर्वकर्म-बीजात्मिका संस्कारराशिरविद्यत । सर्वतः प्रथममन्तःकरणरूप आकाशे ब्रह्माण्डस्य कारणवारिमयः संस्कारपुञ्जः प्रादुर्भवति । तस्मादेव पुञ्जीभूत-संस्कारसमूहबीजात् संसारवृक्षो जञ्ज्यते । तस्माज्जलमेतत् कारणवारि

प्रणिधेयम् । ज्योतिःप्रभावसन्निभादन्तःकरणसंयमक्रियाकलापात्ततोऽपनो-
दनमेव जलशोषणं ज्ञेयम् ॥ १-५ ॥

अस्मिन् अध्याये भगवतः सूर्यदेवस्य या स्तुतिर्निर्दिष्टा, तस्या रहस्यं
भगवतः आदित्यदेवस्याध्यात्माधिदैवाधिभूतरूपाणामध्ययनात् सम्यग्ज्ञातं
भविष्यतीति पूर्वमपि बहुवारमुक्तम् ॥ ६-१५ ॥

चतुरधिकशततमाध्याये वर्णाश्रमविमर्शः ।

सृष्टेरादित एव वर्णाश्रमधर्मशृङ्खला निरमायि । यतो वर्णाश्रमनियमो
नैसर्गिको विद्यते । तदीयं फलमाध्यात्मिकोन्नतिशीलाया मनुष्यजातेऽश्वरजोवि-
त्वमास्ते ॥ १-१० ॥

ग्रहनक्षत्रादिगोचरस्तुतिं विशिनष्टि ।

अत्र स्तुतौ ग्रहनक्षत्राणाम् ऋतूनाञ्च यद् विवरणं विद्यते, तत् सर्वं भग-
वतः सूर्यदेवस्याधिभौतिकं स्वरूपं सम्बध्नाति । यत् स्थूलदर्शी पदार्थविद्यादक्षः
परिडितगणो ज्ञातुं शक्नोति । तदीयाधिदैवरूपमुपासकवृन्दः, तस्याध्यात्मरूपञ्च
दार्शनिकयोगिगणो विज्ञातुं प्रभवति ॥ २१-२६ ॥

पञ्चोत्तरशततमाध्याये सृष्टिविज्ञानवर्णनम् ।

सृष्टिप्रकरणरहस्यं नितान्तं निगूढमास्ते । द्वितीयतो वेदपुराणेष्वेकाधारे
सृष्टेर्मिश्रितभेदप्रतिपादिका पद्धतिरस्ति । अतः सृष्टिप्रकरणं परमं दुर्ज्ञेयं बोध-
यति । मिश्रितवर्णने कारणमेतदेव यदुर्ज्ञेयं सृष्टिप्रकरणं तस्यैव ज्ञानगोचरीभवेत्
यस्यान्तःकरणं समाधिभूमिमुपागच्छत् । समाहितमेवान्तःकरणं वर्गीकृतुं
क्षमते, प्रथमं सृष्टेश्चत्वारो भेदाः सन्ति । तत्र प्राकृतिकसृष्टिरेका, या
ब्रह्मदेवादपि पौर्विकी सृष्टिः । द्वितीया ब्राह्मी सृष्टिः, या भगवतो ब्रह्मणो
जायते । तृतीया मानससृष्टिः, या प्रजापतिभिर्निर्मयते । तुरीया वैजी सृष्टिः
या मैथुनी सृष्टिः स्त्रीपुरुषसंयोगात् सम्भवति । एते सृष्टिप्रकरणस्य चत्वारः
स्वतन्त्रस्तराः । द्वितीयतो जीवसृष्टिसम्भवसमये दैवी मानुषी चेति द्विविधा
सृष्टिर्गार्थारूपेण वर्ण्यतेस्म । तदा का दैवी का च मानवी सृष्टिरिति पार्थक्यं
नैवोपपाद्यते । एतावताऽपि तस्यावबोधे भ्रमो भवति । उपरिष्ठात् यत् किञ्चित्
सृष्टिप्रकरणं प्रतिपादितम्, तत् सर्वं देवसृष्टिप्रकरणमवगन्तव्यम् । एतत्
सृष्टिप्रकरणं लौकिकमनुष्यसृष्ट्या समं नैव सम्बध्नाति । अदितिकश्यपा-
दिनामानि देवराज्याधिवासिव्यक्तीनां नामधेयानि प्रणिधेयानि । एतच्च बहुशो
व्याहृतम्, यत् स्थूलो सूक्ष्मलोकोऽयमेकब्रह्माण्डीयचतुर्दशविभागान्यतमवि-

भागस्य चतुर्थांशो विद्यते, अन्येऽवशिष्टाः सर्वे देवलकाः सन्ति । ब्रह्माण्डे देवलोकस्यैव प्राधान्यम् । अयं स्थूलो मृत्युलोको देवलोकमाभ्रयते, देवलोक-
नैवायं सञ्चाल्यते सुरक्ष्यते च । नित्यपितृगणः स्थूलसृष्टेर्देवगणः कर्मराज्यस्य
ऋषिगणश्च ज्ञानराज्यस्य संरक्षको वर्त्तते । अस्मिन् मृत्युलोके कर्मदूषका
असुरप्रवृत्तिविधायकाश्चासुरा विद्यन्ते । अयन्तु मानवपिण्डविषयः । द्वितीयतो
ये सहजपिण्डमया उद्भिज्जस्वेदजाण्डजजरायुजानां वर्णा वर्त्तन्ते, तच्चतुष्टये
प्रत्येकवर्गस्य सञ्चालको रक्षकश्चैकैकोऽधिदेवः पृथक् पृथगेवास्ते । एतन्निखिल-
नियमनिबन्धनाय या सर्वतः प्राथमिकी दैवी सृष्टिरभूत् तस्यैव संक्षेपतो वर्णन-
मस्मिन्नध्याये विहितम् । देवासुरसङ्गरं यन्मानवपिण्डे निरन्तरमुपजायते
नैमित्तिकरूपेण यथासमयं देवलोकेऽपि बोभूयते, तस्य व्यासतो वर्णनं विशेषत
एककल्पीयवर्णनञ्च सप्तशतीगीतायां पूर्वमेवायातम् ॥ १-१० ॥

षडुत्तरशततमाध्याये सावर्णिकमनुजन्मकथाद्वैधविचारः ।

एषा या सावर्णिकमनोर्जन्मकथा छायासूर्ययोः सम्बन्धेन भणिता, सा
तस्य परजन्मोया प्रणिधेया, देवलोकस्य च कथेयमवगन्तव्या, या च सप्तशती-
गीतायां कथिता कथा सा तत्पूर्वजन्मनो मृत्युलोकस्य च गाथा ज्ञेया ॥ ६-१२ ॥

यमुनायमादीनामधिदैवभावप्रदर्शनम् ।

अस्मिन् स्थले यमुना, यमः, सावर्णिर्मनुः, वैवस्वतो मनुः, शनैश्चरः
तापती च ते सर्वे अधिदैवभावेन युज्यन्ते स्म । एते सर्वे देवा एता देव्यश्च
वर्त्तन्ते । तथा हि, यमुनाया नद्या अधिष्ठात्री देवी, शनैश्चरग्रहस्य चाधिदैवश्चे-
त्यादि । एतेषामध्यात्माधिभूतरूपागयन्यान्वेवास्ते ॥ १३-१५ ॥

वैदिकीं पौराणिकीं च वर्णनशैलीं विशिनष्टि ।

यथा पौराणिकी समाधिभाषा, लौकिकभाषा, परकीयभाषा च सामा-
न्यबुद्ध्यापि ज्ञातुं शक्या, न तथा भाषाणां भावत्रयमवगन्तुं शक्यते । यस्मा-
देकतो निगूढतमभावानां ज्ञानमेव नितान्तं दुर्बलम्, द्वितीयतो वेदपुराणा-
नामियं पद्धतिरास्ते यत्तेष्वाध्यात्माधिदैवाधिभूतभावत्रयस्य प्रायः सम्मिलितं
वर्णनमवतिष्ठते । तस्मादेतादृशी शैली कदाचिदसम्बद्धा प्रतीयते कदाचन
ज्ञातुमशक्या च बोभूयते । ये किल वैदिकदर्शनशास्त्रेषु परिपक्वबुद्धयो
वर्त्तन्ते ये वा समाधौ सन्तिष्ठन्ते स्म, एतादृशाः तत्त्वज्ञा विद्वांस एव एवंविधां
सम्मिलितां त्रिभावात्मकवर्णनशैलीं वर्गीकर्तुं क्षमन्ते । उपरिष्ठाद् या वर्णन-
पद्धतिः प्रतिपादिता साधिदैवभावेन युक्ताऽऽसीत्, इयञ्चाधिभूतभावनेनोप-

युज्यते । उपर्युक्तवर्णनेनोपासकानाम् एतद्वर्णनेन च वैज्ञानिकबुधजनानां-
लाभो भवितुमर्हति ॥ ४०-४१ ॥

सप्तोत्तरशततमाध्याये भगवतः सूर्यदेवस्य त्रिविधभावप्रदर्शनम् ।

अत्र भगवतः सूर्यदेवस्य सहस्रकलानामुल्लेखः प्रथममास्ते । एतास्तस्या-
ध्यात्मरूपस्य कलाः । यस्याध्यात्मरूपस्य दिग्दर्शनं पूर्वमकारि । अदिति-
गर्भे तदेककला निविष्टा, साऽधिदैवरूपेण सम्बध्यते । ततस्तस्य षोडशांशो
योऽधुना व्याहृतः, स च सूर्यगोलकस्थिताधिभूतरूपेण सह सम्बद्धोऽस्ति ।
येन तिसृणां भूमीनां तारतम्यमभिलक्ष्यते श्रीसूर्यभगवतो यथार्थरूपमवगन्तुं च
साहाय्यं मिलति ॥ १-६ ॥

नवोत्तरशततमाध्याये पुराणे मिश्रितेतिहासप्रदर्शनम् ।

पुराणशास्त्रे त्रिविधभाषाभाववर्णनेन सह कल्पकल्पान्तरीयदेवमृत्युलोके-
तिहासयोरपि सम्मिलितवर्णनमुपलभ्यते, एतत् पुराणपाठकैरेवश्यं प्रणिधेयम् ।
श्रीसूर्यदेवसन्ततिवर्णनं देवल्लोकेन समं सम्बध्नाति, अत्राध्याये च महाराज-
राज्यवर्द्धनेतिहास ऐहलौकिको वर्त्तते इत्यमवबोद्धव्यम् ॥ ३०-३७ ॥

सूर्यस्तुतिरहस्यबोधनप्रकारः ।

भगवतो भास्करदेवस्याध्यात्माधिदैवाधिभूतरूपाणां पार्थक्यतो वर्णनं
पूर्वमायातम् । तद्रूपत्रयं प्रणिधाय अस्याः सूर्यस्तुतेर्मननादरहस्यमस्याः
सम्यगवगम्येत । यतोऽत्र स्तुतो त्रिविधरूपाण्यभिलक्षितानि ॥ ६६-७३ ॥

दशोत्तरशततमाध्याये भगवत्सूर्यदेवचरित्रपाठफलश्रुतेर्विज्ञानम् ।

मूर्त्तिपूजाया देवमन्दिरप्रतिष्ठादोनाञ्चाधिदैवविज्ञानमतिगम्भीररहस्यैः
प्रपूर्यते स्म । तस्मादत्र भगवत्सूर्यदेवचरित्रपाठस्य फलश्रुतौ एतादृग् माहात्म्य-
मुदीरितम् यत्, यत्रैतच्चरित्रं पठिष्यते, तत्र भगवान् सूर्यदेवो निरन्तरं निव-
त्स्यति । देवमन्दिराणां शुद्धशुद्धिविवेको नितान्तगम्भीरेणाधिदैवविज्ञानेन
परिपूर्ण आस्ते । तथाहि, सनातनधर्मावलम्बिनः प्रस्तर-प्रतिमायन्त्रजलवह्निप-
श्रुतीनां जड़पदार्थानां समर्चनं ते न कुर्वन्ति, ते किल दिव्यदेशेष्वधिदैवपीठ-
स्थापनपुरस्सरं दैवीं शक्तिं पूजयन्ति । अयं मृत्युलोक एकब्रह्माण्डोचतुर्दश-
विभागानामेकतमविभागस्य तुरीयांशो विद्यते । प्राणमयः कोषो हि अन्नमयं
स्थूलशरीरं परित्यज्य मनोमयविज्ञानमयानन्दमयाख्यैस्त्रिभिरपरैः कोषैः सह
परलोकां गच्छति । तस्मादलोके लोका वदन्ति, यदस्य प्राणा निस्सृता इति । अतः
प्राणमयः कोष एव स्थूलं राज्यं, सूक्ष्मं दैवं राज्यं च परस्परं मेलयितुं विघट्टयितुं

वा प्रभवति । तस्यैव प्राणमयस्य कोषस्य सहायतया सर्वव्यापकस्य महाप्राणस्य सहयोगितया च मूर्तियन्त्रादिषु अधिदैवपीठस्थापना विधीयते, यत्राधिदैवपीठेऽस्माभिः सर्वव्यापकस्य भगवतः परमात्मनः देवदेवीनाञ्च पूजनं क्रियते, एतदेव मूर्तिपूजारहस्यम् । मूर्त्यादौ प्राणप्रतिष्ठाविधेर्या पद्धतिः शास्त्रीया समुपलभ्यते तदवगमेनैव एतद्विज्ञानरहस्यमनुभूयेत । भूतशुद्धिपूर्वकं स्वस्मिन् शरीरे देवतामाहूय तत्प्रतिष्ठा मूर्त्तौ विधीयते । एतदेव कारणं यत्प्रतिष्ठितविग्रहे प्रतिष्ठातुः सद्भावसंस्कारौ सन्तिष्ठेते । तस्मादेव शूद्रप्रतिष्ठितदेवमूर्त्तिं ब्राह्मणो न नमेत् । एतावता ब्राह्मणस्य काऽपि क्षतिर्न जायते शूद्रप्रतिष्ठितपीठस्यैव हानिः सम्भवति, यत्र स्वतन्त्रा दैवी कला पीठरूपेणावतिष्ठते । सैव कला हसते । अतो यस्मिन् देवालये यादृक् संस्कारो यादृशी मर्यादा यादृशः शुद्ध्यशुद्धिविवेकश्चिरात्प्रचलति, तत्प्रतीपाचरणेन पीठशक्तिः क्षीयते हासमुपैति वा । नैतावता केवलं पूजकस्य पीठशक्तेर्वा हानिः सम्पद्यते । अपितु पीठापमानकर्तुर्दैवमन्दिराशुद्धिकारकस्यापि क्षतिरुपजायते । यस्य वर्णनं निगमागमेषु समुपलभ्यते, सोऽयं शुद्धाशुद्धविवेकः कालपनिको न विद्यते, सनातनेषु वैदिक-दर्शनेषु निर्णीतम्, यदिदं स्पृश्यास्पृश्यालोचनं पञ्चभिः कोषैः सम्बध्यते, यैः पञ्चभिः कोषैरात्मा आच्छाद्यते । एतद्विज्ञानं नितान्तं गभीरमस्ति, किन्तु सङ्क्षेपेणैतद्वक्तुं शक्यते यत्, एषु पञ्चसु कोषेषु शुद्ध्यशुद्ध्योः स्पर्श-स्पर्शयोर्वा सदसच्च फलमुत्पद्यते । दर्शनशास्त्रे यथाक्रममनमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयानन्दमयकोषगोचराण्यसत्फलानि मलविकारविज्ञेपावरणास्मितापदैरुच्यन्ते ।

तस्मादेव स्पर्शदोषदुष्टायां देवमूर्त्तौ तत्पीठशुद्ध्यै अभिषेकादिविधिर्निर्दिष्टः । सर्वाणि विधानान्यधिदैवविज्ञानमूलकानि सन्ति । अतः, अस्पृश्यस्पर्शदोषेण दैवजगतः आविर्भूतशक्तेस्तिरोभावः क्वचित् तन्न्यूनता नूनं सम्भवेत्, एतत् स्वतः सिध्यति ।

यथा विष्ठादिभिरनमयकोषो दूष्यते तथैव दैवपीठसम्बन्धेन प्राणमयः कोषः क्लृप्तो भवति, एवमेव जननमरणाद्याशौचानां सूर्यचन्द्रोपरागाशौचस्यापि प्रभावो मनोमयकोषमावृणोति । इत्थमन्यान्यशुद्ध्यशुद्धिविवेकोऽपराभ्यां कोषाभ्यां सम्बध्नाति, एतन्मीमांसाशास्त्रेण सिध्यते । तस्मात्सूक्ष्मदैवराज्यपर्यालोचनां विना अन्तर्जगद्दर्शकस्य दर्शनशास्त्रसमूहस्य श्रवणमननादिमन्तरेण च नैतादृग् गहनविषयो ज्ञानगोचरीभवति । एतदधिदैवविज्ञानमनुसृत्य यस्मिन् देवमन्दिरे शुद्ध्यशुद्धिविवेकं स्पर्शस्पर्शविचारञ्च पूर्णं निभात्य ।

उपर्युक्तसूर्यमाहात्म्यसंस्कारो नित्यं कस्मिंश्चिद्देवमन्दिरपीठेऽङ्कितो विधीयेत
तदा तद्देवपीठं तत्पवित्रसंस्कारविशेषप्रभावेण यथेच्छमिष्टोपयोगिता लब्धुं
शक्यते ॥ १-४३ ॥

एकादशोत्तरशततमाध्याये पुराणपाठे

प्रयोजनीयविषयविवेचनम् ।

पुराणशास्त्रे या ऐतिहासिक्यो गाथा गीयन्ते, यच्च वंशवर्णनं वंश्यानां
चरितं वा समुदीर्यते, तत्सर्वमवगन्तुमवगमयितुं वा पुराणपाठकाः पुराणवक्ता-
रश्च पूर्वोक्तं समाधि-लौकिक-परकीयभाषात्रयमध्यात्माधिदैवाधिभूतवर्णनत्रितयं
चैतान् पङ्क्तिविषयांस्तत्सिद्धान्तांश्च प्रतिक्षणं स्मरेयुः, तथैव एतदपि तैरवश्यं
प्रणिधेयं यत्, पौराणिकगाथेतिहासेषु दैवी सृष्टिर्मानवी च सृष्टिः सम्मिलिता
वर्ण्यते । अत्रायं मुख्यो हेतुर्यत्, वैदिकविज्ञानं सूक्ष्मं दैवं जगन्मुख्यं स्थूलमेतं
मृत्युलोकश्च गौणं प्रतिपादयति । दैव्या जगत्या आश्रयेणैव अस्य मृत्युलोकस्य
सर्वाणि कार्याणि प्रसरन्ति । वस्तुतः सनातनधर्मिणां निखिलं कार्यकदम्ब-
मखिलं चिन्ताचक्रं च दैवजगतः प्रधानत्वमङ्गीकृत्यैव प्रचार्यते । किञ्च,
वर्णाश्रमधर्मिहिन्दुप्रजानां गमनं ध्रमणमुत्थानमवस्थानं चिन्तनं मननं शारीरक-
मानसिक-बौद्धिक-क्रियाश्च, इत्यादि यत् किञ्चिद् बोधवीति तत् सर्वं दैवं जग-
न्मुख्यं मत्तैव सम्पद्यते । तस्मादेव पृथिव्या अन्यशिक्षितजातयःसनातनधर्मस्य
आचारव्यवहारौ चिन्ताप्रणालीश्च सम्यगवगन्तुं नेशते । तैस्तत्सर्वमाचारादिक-
मनुपर्युक्तमसत्यञ्च मन्यते । द्वितीयतः पुराणगाथाया नितान्तं दुर्बोधत्वे
एतदपि कारणं विद्यते यन्मृत्युलोकस्य कल्पकल्पान्तरीयगाथेतिहासवर्णनैः सह
वेदेषु पुराणेषु च मृत्युदेवलोकयोर्मिथोमिश्रितं सम्बन्धगोचरं वा वर्णनमुप-
जायते । तस्मादाधिभौतिकदृष्टयो जना अत्र विमुह्यन्ति । तथा हि, त्रिकाल-
दर्शिनां पूज्यपादमहर्षीणां समाधिसुलभज्ञानचक्षुरप्रे सूक्ष्मो दैवलोकः स्थूलो
मृत्युलोकश्च समं दृश्यते । यथा स्वग्रहस्थिता वयं गेहाकाशं तद्वहिर्भूतमहा-
काशञ्च सम्यगीक्षितुं शक्नुमः । शङ्कां समाधातुमत्र किञ्चिदुदाह्रियते-यदा शास्त्रेषु
क्षत्रियाणां सूर्यचन्द्रवंशौ वर्ण्येते तद्वर्णनेन साकं मृत्युलोकस्य लौकिकराजवंशा-
नामपि सम्मिलितं वर्णनमुपलभ्यते, तद्वैतं प्रणिधेयं यत्, तद्वंशस्योपरिष्ठानि
कतिपयनामधेयानि देवानामासते पश्चात् प्रोक्तानि नामामि च मनुष्याणां
विद्यन्ते । सूर्यवंशे सूर्यादयो देवशरीरधारिणो दशरथादयश्च मनुष्यदेहवन्तो
वर्तन्ते । ततो दैव्यां सृष्टौ विविधवैलक्षण्यं स्यात्, मनुष्यसृष्टौ तु नैव तादृगू
वैचित्र्यं भवेत् । अतः पूर्वोक्तैः पङ्क्तिः सिद्धान्तैः सहैव सिद्धान्तोऽप्यवधेयः ॥ १३-१॥

द्वादशोत्तरशततमाध्याये वरशापसामर्थ्योपपादनम् ।

वरदानशापदानशक्त्योर्मनोवलेन सह सम्बन्ध आस्ते । येनाजन्म कदाचिन्नानृतमभाषि, तस्मिन्नेव तादृङ्मनोवलं निःसंशयं भवेत् । द्वितीयतः कलिकलमपदूषितमानवान्तःकरणं स्वभावाद्धिपयासक्तं जायते । तत्र मनोवलं कथं सम्भवेत् । तस्मात् तमःप्रधाने कलिकाले शापवरप्रदानयोः शक्तिर्नैव लोचनगोचरतामापद्यते । अन्यस्मिन् युगे तु मानवानां मनोवलं प्रकृत्यैव प्रवलमासीत् तदा शापवरदानशक्तिरपि बाहुल्येन दरिदृश्यते स्म ॥ २१-२५ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमाध्याये वर्णाश्रमशृङ्खलायां

रजोवीर्ययोर्मुख्यामुख्यविचारः ।

एतद् वर्णाश्रमशृङ्खलायाः सर्वोत्तममुदाहरणमस्ति । तथा हि, वर्णाश्रमपरम्परायां रजोवीर्यशुद्धिः सर्वतो मुख्या मन्यते । ततो रजोऽशुद्धतायामपि वीर्यस्य प्राधान्यमङ्गीक्रियते । तस्मात् प्राचीनकाले सवर्णविवाहो मुख्यो धर्मसङ्गतश्चामन्यत । स्वस्मान्निम्नवर्णाभिः कन्याभिः सह विवाहविधानमपि तदैव सम्भवेत्, यदा सवर्णकन्यया सह विवाहवन्धनं पूर्वं जायेत । धर्माविरुद्धोऽपि स विवाहः कामज आख्यायते स्म, स्वस्मादौच्चवर्णिककन्याभिर्विवाहसम्बन्धस्तु पापमयो मन्यते स्म ॥ १७-२३ ॥

चतुर्दशोत्तरशततमाध्याये सनातनधर्मस्य सर्वव्यापकतां वर्णाश्रम-

शृङ्खलाया दूरदर्शितां प्रजाराजधर्मयोर्मौलिक-

ताश्च विशिनष्टि ।

उपर्युक्तगाथया सनातनधर्मस्योदारता सर्वव्यापकता च, वर्णाश्रमशृङ्खलाया दूरदर्शिता शक्तिमत्ता च, सिध्यति । द्वितीयतो राजप्रजाधर्मयोर्मौलिकता परस्परं घनिष्ठता च परिसिध्यति । जातिमर्यादाया जातिगौरवस्यापि केवलं रक्षाभावात् वर्णाश्रमशृङ्खलायाः सिद्धान्तोपेक्षणादेव च क्षत्रियोऽपि महाराजकुमारो नाभागो वैश्यत्वमाप्तवान् । स्वर्गतेऽपि ताते वर्णाश्रमधर्मावलम्बिना पुत्रेण परलोकगतस्य पितुः पारलौकिकोन्नतये कीदृग्विचारो रक्षणीयः, इति वर्णाश्रमसिद्धान्तो गाथयाऽनयो विशदीवोभूयते । द्वितीयतः स्वभावतो राजभक्तः सनातनधर्मी प्रजावर्गः स्वशासके नृपे परलोकं प्रस्थितेऽपि कीदृग्व्यवहरति कीदृशञ्च मूल्यवत्त्वं राजाज्ञायाः सनातनधर्मावलम्बिभिर्मन्यते इति गाथेयमुद्बोधयति । अत्र शङ्क्यते-क्षत्रियजाते रजोवीर्याभ्यामुत्पन्नोऽपि जनः कथं वैश्योऽभूदिति ? । तत्र समाधीयते-प्रथमं तु जन्मनाऽधिभूतशुद्धिः कर्मणाऽ

धिदैवशुद्धिर्ज्ञानेन चाध्यात्मशुद्धिरित्थं जातेस्त्रिविधशुद्धिरधिजायते । तथा हि, ब्रह्मचिन्तनेन, ब्रह्मधारणया, ब्रह्मोपासनया स्वस्वरूपोलपन्धितश्च ब्राह्मणो निजाध्यात्मशुद्धिं लभते, स आध्यात्मिको ब्राह्मणो बोधमवीतीति भावः । एवमेव यजन-याजनादिषट्कर्मभिः, वेदपाठैः, गायत्रीजपादिभिश्च ब्राह्मणवीर्योत्पन्नव्यक्तिरधिदैवरूपेण ब्राह्मणो जयते, तथा च यथाधर्मशास्त्रमूढाया ब्राह्मण्या मातूरजो योगात् पितुर्ब्राह्मणस्य वीर्याज्जायमानो जन आधिभौतिकशुद्धिसमन्वितो ब्राह्मण उच्यते । आधिभौतिकशुद्धिर्नैव परिवर्त्येत, तस्माज्जातिनिर्णये प्राधान्यमस्या आम्नातम् । किन्त्वेतन्निश्चितमवगन्तव्यं यत्, त्रिविधशुद्धिसद्भावे एव जातेः पूर्णत्वमुपजायते । एतदेव वर्णधर्मस्य मौलिकं दार्शनिकञ्च रहस्यमस्ति । एतमेव सिद्धान्तमवलम्ब्य वर्णाश्रमधर्मावलम्बिनी आर्यजातिरस्मिन् विनश्वरेऽपि संसारे चिरजीविनी वर्त्तते । प्राचीनैरर्वाचीनैर्द्विविधैरैतिहासिकैरपि रहस्यमेतत्स्वीक्रियेत । शापवशाद् राजपुत्रनाभागस्याध्यात्मिकी आधिदैवी च शुद्धिस्त्वरितमेव प्रणष्टा, पातित्यहेतोस्तस्याधिभूतशुद्धिरपि मालिन्यमुपागमत् । यथा-अधिभूतशुद्धया समुत्पन्नोऽपि ब्राह्मणश्चाण्डालाद्यन्नग्रहणेन नीचसंसर्गेण नीचचिन्तादिभिश्च पतितो भवन्नीचतामाप्नोति न वायं ब्राह्मणोऽभिधीयते तथैव शापग्रस्तो राजकुमारो वैश्यत्वं प्राप्तवान् । एतावता इदमपि बोध्यम् यद् उच्चजातिर्व्यक्तिरुपर्युक्तविज्ञानानुसारं नीचजातिर्भवितुमर्हति, किन्तु नीचजातीयो जनो नैवोच्चजातितामुपगन्तुं शक्नोति; यतोऽधिभूतशुद्धिर्नैवात्महस्ते वर्त्तते ॥ १५-३६ ॥

षोडशोत्तरशततमाध्याये जृम्भणस्याधिदैवविज्ञान-

विवेचनम् ।

वैदिकविज्ञानं प्रतिपदार्थं स्वरूपत्रयं निरूपयति, अयमपि वैदिकदर्शन-सिद्धान्तो वर्त्तते यत् काऽपि जड़क्रिया चेतनसाहाय्यमन्तरेण नैव सञ्चाल्यते । या जृम्भणात्मिका जड़क्रिया वायोरसती तमोमयी परिणतिरास्ते, सा क्रिया चतुर्विधभूतसङ्गादारभ्य मनुष्यपर्यन्तं दृश्यते । एवंविधसर्वव्यापकबलशालि-क्रियाया अधिदैवमवश्यमास्ते । यतो निश्चितमेतद् यत् प्रत्येकपदार्थस्याधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपाणि नूनमुपजायन्ते । तस्माज्जृम्भणात्मिकाया व्यापक-प्रकृतेः क्रियाया अधिदैव एव असुरो विद्यते । सनातनधर्मानुयायिनो यत्त्रि-त्रिंशत्कोटिदेवानामस्तित्वं मन्यन्ते, तन्मौलिकरहस्यमेतदेवास्ति यत्, प्रकृति-राज्यस्य यावत्त्यः क्रिया यावन्तो विभागाश्च वर्त्तन्ते तच्चालकाः चेतना असुरा

देवा वा वर्त्तन्ते । एतदेव देवासुरलोकत्रास्तव्यानामस्तित्वानुभूतये प्रधान-
मेकं विज्ञानमस्ति ॥ १६-२२ ॥

वर्णाश्रमशृङ्खलारहस्योद्घाटनम् ।

यावद् वर्णाश्रमशृङ्खला यथावदवतिष्ठते, तावदाध्यात्मिकोन्नतिशीलाया
मनुष्यजातेः पवित्रता सन्तिष्ठते । वर्णाश्रमशृङ्खलाया सद्भावेन तां मन्यमानाया
आर्यजातेराचरणप्रभावेण च यथा देवलोकस्याभ्युदयो नितरां विराजते तथैवा-
स्मिन् मृत्युलोके मनुष्यजातेर्धनबाहुबुद्धिविद्यावलानि प्रपूर्यन्ते । तस्माद् वर्णा-
श्रमशृङ्खलां मन्यमाना तत्र यथावत् सञ्चलनशीला आर्यजातिः त्रिलोकमङ्गलं
विधत्ते । अयमेव वैदिकदर्शनसिद्धान्तनिश्चयो वर्त्तते । प्रजानां वर्णसाङ्ख्येण
पवित्रशृङ्खलेयं प्रणश्यति । तस्माद्धेतोरायनारीषु सतीधर्ममहत्त्वं सर्वतोऽ-
तिशेते । तदेकपतिव्रतात्मकं तप एव वर्णाश्रमधर्मस्य मूलं मन्यते स्म । राजैव
प्रजा धर्ममार्गे प्रचालयितुं प्रतिबोध्यते । तत एव राजा कालस्य कारणं जायते ।
यश्च नरेन्द्रो वर्णाश्रमशृङ्खलां सम्यक् प्रचालयति तां परिग्लानेः परिरक्षति च,
स एव राजा त्रिलोकपूजितो भवति ॥ ७१-७६ ॥

सप्तदशोत्तरशततमाध्याये राजपुरोहितकुलयो रक्षायाः

प्रयोजनं निर्दिशति ।

राजकुलकृते पुरोहितकुलस्य नितान्तमावश्यकत्वमास्ते । राजकुलपवि-
त्रताया राजवंशीयव्यक्तीनां सदाचारशिक्षयोर्यादृक् प्रयोजनं वरीवर्त्ति । तत्सम-
मेव राजवंशीयपुरोहितब्राह्मणवंशस्यापि पवित्रता—सच्चिद्ज्ञा—सदाचारा—
भिन्नता-तपस्यादीनामभिवृद्धेस्तादृगेवावश्यकत्वमपेक्ष्यते । शुद्धराजकुलेष्वपि
पुरोहितकुलानां सुरक्षाभावात् राजवंशा नश्यन्ति अश्यन्ति च । इदमेव क्षत्रिय-
ब्राह्मणयोः क्रियाज्ञानशक्तयोः सहयोगित्वमास्ते । क्षत्रियैरुदारैर्दानशीलैर्निर्लो-
भैर्निर्भयैः स्वधर्मपरायणैश्च भवितव्यम् । तथैव पुरोहितवंश्या अपि जनास्त्या-
गिनस्तपस्विनो विद्याव्यसनिनो दूरदर्शिनो धर्मोपदेशे निर्भीकाश्च भवेयुः ।
इत्थमेव क्षत्रियब्राह्मणयोः सहयोगिता सम्भवेत् ॥ २०-२६ ॥

सप्तदशोत्तरशततमाध्याये मनोमन्त्रयोरभिवारादिक्रियाणाञ्च विज्ञानविमर्शः ।

मीमांसाशास्त्रं सिद्धान्तयति यत्, कस्या अपि क्रियायाः प्रतिक्रियाऽ-
वश्यं भवति । अधिकारस्य त्रिभावात्मकत्वात् शारीरिक-मानसिक बौद्धिक-
क्रियाभेदैः क्रियायाश्चैविध्यमुपजायते । तत्र मानसिकक्रियावलं सर्वतोऽतिशेते,
यतो मन एव सङ्कल्पशक्तेः केन्द्रमास्ते । सा च शक्तिर्निर्बाधं सर्वव्यापकमधि-

कारमाप्नोति । द्वितीयतस्तपोमन्त्रादिभिः कृते बलसञ्चये सा शक्तिरसम्भवमपि सम्भवं करोति । यस्य साधकस्य मनोबलं यावदधिकायते स तावदेव स्वसङ्कल्पशक्त्या महतोऽपि महत् कार्यं सम्पादयति । मनोबलस्य तस्य वृद्धये कार्यक्षमत्वाभिवृद्धये च द्रव्य-क्रिया-मन्त्र-शक्तीनां प्रयोजनमुपजायते । द्रव्याणां गुणाः क्रियाणां योग्यताश्चाधिकतोऽप्यधिकतमाः सम्भवयुः । द्रव्यक्रियाविशेषाभ्यां यादृक् किञ्चित् फलमुत्पद्यते, तत्तु प्रत्यक्षमवलोक्यते, न तद्वोधनस्य प्रयोजनमास्ते । देवजगत्समन्वयी शब्दे मन्त्रोऽभिधीयते । यस्य मन्त्रविशेषस्य यावानधिको विपुलोपयुक्तकालतोऽधिकसिद्धक्रियाकलापैः समं सम्बन्धो भवेत् स मन्त्रस्तावान् बलशाली आम्नायते, अस्माद्धेतोः सप्तशत्यादिस्मार्त्तमन्त्रा गायत्र्यादिवैदिकमन्त्राश्चैतादृशमलौकिकमहत्त्वमाप्नुवन्ति । एतावन्मन्त्रशक्तिप्रावल्यादेव प्रायश्चित्तानुष्ठानादिभिः प्रबलोऽपि पूर्वार्जितकर्मवेगो मत्तमातङ्गेन सामान्यहस्तीवापनोद्यते । किन्त्वत्र योग्यानुष्ठानकर्त्ता, योग्यमन्त्रादिः, शृङ्खलामयी क्रिया चैतत्त्रयाणामेकाधारे समावेश एव एतादृक् कर्मसाफल्याय कल्पते । एतत् सर्वं कार्यजातं मन्त्रक्रियासाहाय्यतो यथायोग्यं दैवजागतिकशक्तिभिरेव सम्पाद्यते । यथायोग्यं मन्त्रक्रिये सङ्कल्पशक्तिनियोजिते प्राणसाहाय्येन दैवं जगदुपगच्छतः । ताभ्याञ्च देवजगति प्रभावमुत्पाद्य नूतना दैवी प्रतिक्रियाऽऽविर्भाव्यते । अस्या दैव्याः क्रियाया अपि त्रयो भेदा भवन्ति । तथाहि, प्रारब्धानुकूल्ये सति अस्मिन्नेव मृत्युलोके नितान्तसौकर्येण तत्प्रतिक्रिया प्रजायते । स्वल्पबलशालिनि प्रारब्धे तु द्रवप्रेरणया मनुष्यपिण्डे प्रादुर्भूय फलमुत्पादयति । यद्यनुष्ठानादिक्रिया प्रारब्धप्रतिकूला भवेत्, तथा च सा क्रिया किञ्चिद्बलवत्कार्यकृते नियोज्यते तदा देवशक्तयो यथायोग्यं कार्यनिमित्तं कार्यक्षेत्रमवतीर्णाः कार्यं विदधीरन् । तत् कार्यं साधु चेन्नैव भयमुत्पद्यते, असच्चेत् तत् कार्यं तर्हि तस्माद्धानिरपि सम्भाव्यते । यथा किल विश्ववेद्या उदाहरणे प्राप्यते । एतादृशान्यनुष्ठानानि नानाश्रेणीसमूहे विभज्येरन् । तथाहि-रोगविपदादिनिवारणार्थमनुष्ठानादिकम्, पापापनोदनाय प्रायश्चित्तादिकम्, इष्टैश्वर्यादिलब्धये तपस्यादिकम्, परपीडाजनितस्वार्थसिद्धयेऽभिचारादिकञ्च । अत्र तुरीयस्याभिचारादेः पूर्वोक्तमुदाहरणमास्ते । यदभिचारादिकं कर्म सिद्धसाधकस्य, सिद्धमन्त्रस्य, सिद्धक्रियायाश्च एकस्मिन्नाधारे समावेशतः सिध्येत । दैवं जगत् मन्त्रादिकञ्च विश्वसन्त आस्तिका एतन्मन्यन्ते योगिनश्चेदमनुभवन्ति । अत्र शङ्कासमाधानमुच्यते- एतादृगनुष्ठानादिक्रियाकलापस्य यद् वैफल्यमवलोक्यते तत्रानेके हेतवो विद्यन्ते ।

यथा—कालशुद्धेरभावः, अनुष्ठानकर्तृरयोग्यता, अनुष्ठानज्ञानसम्बन्धेऽपि सत्य-
ब्रह्मचर्याद्यभावात् कर्तृर्मनोबलविनाशः, मन्त्रशुद्धेरभावः, सिद्धमन्त्रस्यापि
सिद्धेरलाभः, अनुष्ठानं द्रव्यशुद्धेरभावः, तत्र क्रियाभङ्गः यदर्थमनुष्ठीयते तत्प्रा-
रब्धप्राप्त्यर्थम्, देवगुरुरूपाप्राप्तेर्विरुद्धक्रियाऽवरोध इत्यादयः । एतान्यखिल-
मौलिकरहस्यान्यवगत्य एतादृक् साधनं विधेयम् ॥ ४४—५१ ॥

विंशोत्तरशततमाध्याये मनुष्यवत् पशुष्वपि

वाक्छत्तयादिविकाशकारणनिर्देशः ।

मनुष्यवत् पशुष्वपि वाक्छक्तिबुद्धितत्त्वयोर्विकाशो वैराग्यादय उच्चवृत्त-
यश्च कथं सम्भवन्ति ? यद्यप्येवंविधानां शङ्कानां समाधानं पूर्वमपि किञ्चि-
दुक्तम्, तथाप्यत्र पुनरुच्यते—ये आरूढपतितजीवाः पशुयोनिमागच्छन्ति । किञ्च,
ये देवमानवपिण्डयोर्जीवाः पापभोगनिमित्तमारूढपतिताः कियन्तं कालं सहज-
पिण्डात्मकपशुयोनिमायान्ति, तेष्वेताः सर्वा वाक्छत्तयादयः कतिपयशक्त्यो
वा नूनं सम्भवन्ति । द्वितीयमपि वैज्ञानिककारणमत्रास्ते यत् लक्षाधिकवर्षा-
त्मकस्य कल्पान्तरस्य सृष्टौ जीवशक्तिषु न्यूनाधिक्यं स्वतः सिध्यति ॥ ६-१० ॥

निःसन्तानस्य कथं नरकभयं भवतीति विवृणोति ।

राज्ञां पशूनाञ्च निःसन्तानत्वे कथं दुःखमुत्पद्यते ? कथं वा निःसन्तान-
व्यक्तेर्नरकभीतिरुपजायते ? एवंविधाः शङ्का इत्थं समाधीयन्ते यत्, प्रजातन्तुं
सन्ततिरेव पाति । पुत्रः पितुः प्रतिकृतिर्जायते । धार्मिकपुत्रः पितुः सर्वधर्मान्
कर्त्तव्यानुष्ठानानि च सम्यक् साधयति, मृत्युलोकः अन्याखिललोकानां केन्द्रं
विद्यते । गमनागमनचक्रचङ्क्रमणपारवश्याज्जीवाः सर्वेष्वन्यलोकेषु परिभ्रम्य
ततः पुनः पुनरेतं मृत्युलोकमागच्छन्ति । यतोऽयं मृत्युलोकः कर्मभूमिः, तस्मादत्र
भूयोऽपि सत्कर्म कृत्वा जीवैराध्यात्मिकोन्नतये नूनमवसर आसाद्यते । स्थूल-
देहस्य निर्माणं तदीयं यथावदनुपालनञ्च अर्थमादयो नित्यपितृगणाः प्रकुर्वते ।
तेषां नित्यतृप्तिविधानं तदैव सम्भवेत्, यदा प्रजातन्तुरक्षणं सन्ततिक्रमोऽप्य-
नुगुणः स्यात् । द्वितीयतः परलोकगततात्मने तदीयपुत्रपौत्रादयः श्राद्धतर्पणादि-
कर्मभिः परलोकेऽपि साहाय्यं प्रयच्छन्ति । तृतीयतः आध्यात्मिकोन्नतिशील-
वंशपरम्परायाः सृष्टिर्देवर्षिपितृणां संवर्धनाय कल्पते, यतः समग्रदेवलोकः
संवर्द्धितो बोभूयते । तस्मात् प्रवृत्तिमार्गानुगामिनां कृते सन्तानस्य नितान्त-
मावश्यकताऽऽस्माद्यते । तुरीयतो देवर्षिवर्गं विशेषतः पितृगणं संवर्द्धयितुं
या शृङ्खला विद्यते तदुच्छेदात् पुत्रहीनव्यक्तिभिः प्रत्यवायः प्रतिपद्यते, एतेन

तत्कृते नरकयन्त्रणाभोगोऽपि सम्भवेत् । मनुष्यो हि स्वकर्तव्यपालनाभावा-
न्नूनं नरकमुपगच्छति । यथा-नित्यकर्मानुष्ठानान्मनुष्यैर्नरकमुपभुज्यते । एत-
एव चत्वारो विषया अपुत्रस्य नरकभोगाय हेतवो भवन्ति । अपि चेन्निय-
मोऽयं न पशुनिमित्तमुपकल्पते तथापि आरूढपतितत्वादेन नियमेन पशु-
रपि सम्बध्यते ॥ ११-१५ ॥

मृगचिन्तायाः कारणनिर्देशः ।

एकतो द्वितीयमृगचिन्ता मृगसन्ततिनाशस्य, द्वितीयतो व्याघ्रादिहस्त्रा-
णाम् अन्येषां शाकाहारिषाणिनां नाशस्य च, सा केवलं भयमूलिका वर्तते ।
परन्तु तदीया या कथा वरुणसूर्याग्निविषये वर्तते सा अध्यात्मभावमूलिका
विद्यते । नेदमाधिमौतिकवर्णनमस्ति ॥ २६-३० ॥

नात्र श्राद्धादिनिन्दाप्रसङ्गः ।

प्रथमं राज्ञः प्रवृत्तिधर्मानुसारमभ्युदयमूलको विचार आसीत् । अत-
स्तस्मै श्राद्धादिपितृयज्ञविधानं मांसादिसंग्रहसम्पादनञ्चाभ्यरोचत । यश्च
गृहस्थानां स्वाभाविको धर्मः । किन्त्वन्ते उभयोरारूढपतितमृगयोः कथोप-
कथनाभ्यां विषयवैराग्यामिवृद्धौ तस्य निवृत्तिधर्माधिकारो जातः । तदाऽसौ
नृपवरो दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णो निवृत्तिधर्ममध्यकार्षीत्, तदैवायमभ्युदय-
मार्गमुत्सृज्य निःश्रेयसमार्गस्य पथिकोऽभूत् । तेन तपस्यादिकं यदाचरितम्,
तत् सर्वं निःश्रेयसनिमित्तमेव कृतम् । तस्मान्नानया गाथया श्राद्धादीनां
निन्दा प्रजायते, प्रत्युत निवृत्तिधर्मस्य महत्त्वं प्रतिपाद्यते ॥ ३७-३९ ॥

पञ्चविंशोत्तरशततमाध्याये 'किमिच्छिक' व्रतविधाननिर्देशः ।

अस्मिन् व्रते येन याचकेन यत् किञ्चिद् याच्येत, तत्तस्मै दत्त्वा सन्तोष-
येत्, तदैव व्रतमिदं सफलं भवति । इत्थमेव वैदिकयज्ञेषु दानसम्बन्धिनो
विश्वजितप्रमुखा अनेके यज्ञाः सन्ति । किन्त्वेवंविधा व्रतयज्ञादयो राजभिरे-
वानुष्ठेया नेतरैः सामान्यमनुष्यैः । पुरुषेभ्योः यज्ञा विहिताः, स्त्रीभ्यश्च व्रतानि
निर्दिष्टानि ॥ १-६ ॥

पुराणेतिहासभेदप्रतिपादनं गृहस्थानां ब्रह्मचर्यपालनञ्च गार्हस्थ्यधर्म-

विरुद्धमिति प्रतिपादयति ।

पुराणेषु चतुर्विधं सृष्टिप्रकरणं, खण्डसृष्टिप्रकरणम्, यत्र देवसर्गादि-
वर्णनं भवेत् । वंशानुचरितम्—यत्र सृष्ट्युलोकप्रभवाणाम् ऋषीणां (पुराणशालि-
ब्राह्मणानाम्) राज्ञां (धार्मिकक्षत्रियाणाम्) च वंशा वर्णिताः स्युः, काल-

प्रासपत्रप्रतिध्वनिः ।

परिडितविष्णुदत्तशर्मा भजनोपदेशकः सूचयति—‘स्वदेश’नामकं हिन्दी पालिकं पत्रं जूनसाखस्य २५ दिवसतः प्रकाशितं भविष्यतीति । यस्योद्देश्यं सनातनधर्म-प्रचारेण सर्वं पवित्रराष्ट्रिय-भावप्रचारणमप्यस्ति । अत्र सुप्रसिद्धविदुषां सद्गृहस्थानां च पवित्रविचारा अन्ये च विविधा लेखा प्रकाशिता भविष्यन्ति । उपर्युक्तप्रकाशकदिवसात् पूर्वं ये सज्जाना ग्राहकत्वं स्वीकरिष्यन्ति तेभ्यो विना मूल्यं ‘विधवा विवाहनिर्णय’ नामकं पुस्तकं दास्यते । पत्रव्यवहार संकेतश्चेत्थम्—
मैनेजर—स्वदेशकार्यालय, चन्दौसी (यू० पी०) ।

संस्कृताध्यापकोऽपेक्ष्यते ।

सुर्योदयसंस्कृताध्यापकस्यैकस्य नितान्तमावश्यकता वर्तते । तस्मै २०) तः २५) पर्यन्तं मासिकवृत्तिर्दास्यते । प्रथममासे केवलं भोजनं मिलिष्यति, कार्यसम्पादनसामर्थ्यमवलोक्य द्वितीयमासतः केवला वृत्तिर्लभ्यते, न भोजनम् । अध्यापनकार्यकौशलपरितोषाद् वृत्तिरपि विवदुर्धयिष्यते । येभ्योऽत्रा-गमनं रोचेत, तैः सप्रमाणपत्रं जूनमासस्यैकविंशतिसारिका (२१।६।३३) पर्यन्तं निम्नाङ्कितसङ्केते दर्शनं देयम् ।

निवेदको-ब्रजविहारी शरणदेवः, श्रीराधाकृष्णसंस्कृतपाठशाला, मु० अमवावचना,
बी० एन० डबल्यू० आर, जलालपुर स्टेशनतः क्रोशमार्गं पश्चिमस्याम्
पो० आ० नेचुआ जलालपुर (जि० सारन)

नियमाः सूचना च

(१) सूर्योदयः प्रतिपौर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यकात्मकं ५) साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । संस्कृत-विश्वविद्यालय-सदस्येभ्यो मूल्यमस्य रूप्यकत्रयं ३) वार्षिकम् । असमर्थेभ्यो विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते ।

(२) ग्राहकेभ्यो विश्वविद्यालयसदस्येभ्यः तथा विज्ञापनसंग्रहालयो हि धनागमो भविष्यति स च संस्कृतविश्वविद्यालयस्य “छात्रवृत्तिकोषे” स्थास्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च ‘नवीनोऽहम्’ इति नूनं लेख्यम् । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत्, तैः पत्रालये [पोस्ट आफिस] अन्वेषणात्तरं शीघ्रं सूचना देया । धनादेशः—(मनीआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापन-दानेन महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धीयपत्राणि, कार्यालय-व्यवस्थाविषयकदलानि च “श्रीमद्वधेशप्रसादद्विवेदी व्यवस्थापक-सूर्योदय कार्यालय जगद्गंज, दनारसकैण्ड,” इति संकेतेन प्रेषणीयानि ।

संस्कृतज्ञानां कृते, महत्सौकर्यम्

सनातनधर्मोपयोगिनो ग्रन्थाः ।

[निम्ननिर्दिष्टाः ग्रन्था वैज्ञानिक्या युक्त्या सनातनधर्मसिद्धान्तं दृढी-
कुरुन्ति । एतेषां विलोकनेन महोपकारो नूनं भावीति तद्ग्रहणार्थं सर्वे निवेद्यन्ते ।]
ईशोपनिषद् ॥) केनोपनिषद् ॥) शम्भुगीता १) शक्तिगीता १) सन्धास-
गीता १) शास्त्रचन्द्रिका १॥), सज्जातीयमहायज्ञ १) धर्मसुधाकर २) योगदर्शन
२) वेदान्तदर्शनचतुःसूत्री १=) सप्तशतीगीता ॥) धीशगीता ॥) सूर्यगीता ॥)
विष्णुगीता १) धर्मकर्मदीपिका ॥) कर्ममीमांसादर्शन २ भाग १॥)-२) मन्त्रयोग-
संहिता १) हठयोगसंहिता ॥) धर्मकल्पद्रुमः-अष्टमभागपर्यन्तम्-कमशो सूत्रम्
२) १॥) २) २) २) १॥) २) २) तुलसीकृत-रामायण १॥) चरित्र चन्द्रिका २ भाग
१) १॥) सतीचरित्रचन्द्रिका २) श्रीमद्भागवद् १) गीतार्थचन्द्रिकानामक-
व्याख्यासंहिता २॥) The World's Eternal Religion 3/- मार्कण्डेय
पुराणहिन्दा; रहस्योद्घाटिनीटीकासहित प्रथमभाग १), उपदेशपारिजातः ॥)
कहिकपुराणम् १॥) गुरुगीता १) श्रीरामगीता २॥) कठोपनिषत् शाङ्करभाष्य-
संहिता १=) भाष्य ५) श्रीमद्भागवतम् २॥) आश्वलायनगृह्यसूत्रम् २) दशसं-
प्रतिः (सोलहसंस्कार) २॥) आह्विविवेकः १॥) प्रतिष्ठासूत्रः ॥) शान्तिमयूखः
१) मन्त्रमहोदधिः ३) देवीभागवतम् २॥) महानिर्वाणतन्त्रम् ४) माधवनिर्वाणम्
२) सांख्यकारिका ॥) चरकसंहिता ४) सुश्रुतसंहिता ४) निरुक्तम् ८) दालबोध २)
भारत-भारती १) अत्र व्याकरण-काव्यालङ्कार-पुराण ज्यौतिष-न्यायमीमांस,
वेदान्तनाटक-चम्पू कोशेतिहासग्रन्थाः, तथा अन्यानि विविधानि धार्मिक
पुस्तकानि हिन्दीसाहित्यपुस्तकानि च मिलन्ति पत्रं लिखित्वा पुस्तकसूची गृह्य-
ताम् । पत्रप्रेषण-संकेतः-मैनेजर, निगमागमबुकडिपो, भारतधर्मसिण्डिकेट,
स्टेशनरोड, बनारस कैन्ट ।

ज्यौतिषविज्ञानम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे विज्ञानरीत्या ज्यौतिषफलानामुपपत्तिर्वर्णिताऽस्ति ।
ग्राहकैराशु रूप्यकाष्टमांशः प्रेषणीयः । कुण्डलीनिरीक्षणैविभिस्तया सह
रूप्यकमेकं प्रेषणीयम् ।

प्राप्तिस्थानम्—

राजकुमार गुरु, पण्डित तारादत्त राजज्योतिर्विद्,

रियासत जुव्वल, जिला शिमला ।